

Fortid og Nutid

2002

3 ■ September

Side 161-248

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ekstern lektor, ph.d. Peter Henningsen, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: Peterhen@hum.ku.dk eller Henningsen@mail.tele.dk, cand. mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 Kbh. N. Tlf. 35 32 75 95, e-mail: S.nexoe@pubhealth.ku.dk og seniorforsker, arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 200 Kbh. N. Tlf. 35 24 82 43, e-mail: castello@mail.tele.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Sniff Andersen Nexø eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Gennem det 20. århundrede har den samfundsvidenskabeligt inspirerede landbohistorie indtaget en dominerende plads i dansk historieskrivning, og i skabelsen af vor opfattelse af Danmark som et liberalt landbrugsland med rodfæstede traditioner i grundtvigianisme og højskolebevægelse. Historien om den danske bondestands emancipation – fra trælbundet fæstebonde til fribåren landmand – synes imidlertid at synge på sidste vers her omkring årtusindskiftet. Landbosamfundet er ikke længere levedygtigt i historiestuderende, der kan tage arven op fra gamle, bondefødte landbohistorikere som Fridlev Skrubbeltrang, C. Rise Hansen, Hans Jensen m. fl. Se interviewet med landbohistorikeren Claus Bjørn (Foto: Keld Foto, Holstebro. Efter maleri på dørstykke på Rydhave herregård).

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

September 2002. hefte 3. side 161-248

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

»Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves«

Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799

Juliane Engelhardt

Fortid og Nutid september 2002, s. 161-187

De senere år har dansk og international forskning i national identitet formet sig som et opgør med den primordiale historietradition, dvs. opfattelsen af, at nationen er naturgiven og urgammel. I forlængelse heraf er man begyndt at skelne mellem patriotisme og national identitet. I denne artikel argumenteres for, at de utallige patriotiske selskaber, som blev stiftet overalt i hele den dansk-tysk-norske stat i årtierne omkring 1800, kan belyse den førnationale identitetsfølelse.

Juliane Engelhardt, f. 1968, cand. mag. i historie og filosofi, ph.d.-stipendiat på Rigsarkivet og Institut for Historie, Københavns Universitet. Har tidligere skrevet om helstatspatriotisme og national identitet i artiklen; »*Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger*«. Slesvig-holstensk helstatspatriotisme 1784-1814, Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 2001.

Kærlighed til fædrelandet er et begreb, der relaterer sig til både det alment menneskelige og det historisk signifikante. Vi må antage, at ethvert menneske, uanset tid og sted, føler en tilknytning til sin egn og sit land, og at man opfatter fællesskabet med de øvrige indbyggere som en del af ens individuelle identitet. Samtidig er kærlighed til fædrelandet en rammebetegnelse, der gennem historien har antaget forskellige udtryk afhængigt af hvilken politisk og kulturel periode det optræder i. Fædrelandskærlighed er således ikke et entydigt begreb, men har haft forskellige historiske fremtrædelsesformer.

Denne artikel handler om hvordan kærlighed til fædrelandet kom til udtryk i slutningen af 1700-tallet. Patriotisme var det helt centrale begreb i de offentlige diskussioner i den sene Oplysningstid over det meste af Europa. De første patriotiske impulser synes at udgå fra Storbritannien, hvor »public spiritedness« var en opfordring til at underordne private interesser

det almene bedste. I Frankrig var patriotisme ligeledes et begreb, der forpligtede borgeren på »volonté générale«. I *Den store franske Encyklopædi*, udgivet 1751-72, defineredes patriotisme som en politisk dyd, og i perioden omkring den franske revolution udkom omkring 60 aviser og tidsskrifter, hvor *patriot* eller *patriotisk* indgik i titlen. I Sverige udkom der i 1790'erne ligeledes tidsskrifter med titler som *Medborgaren*, *Patrioten* og *Människjovännen*. I Tyskland dannedes utallige patriotiske selskaber, hvis fælles målsætning var at befordre »*das gemeine Beste*«.

I det danske monarki var borgerskabet under indflydelse af de samtidige europæiske strømninger. Her indledtes Oplysningstidens patriotisme med Sorøprofessoren Jens Schelderup Sneedorffs skrift *Den patriotiske Tilskuer*, der udkom to gange om ugen i perioden 1761-63. Tidsskriftets gennemgående tema var det gode eksempel, dvs. hvordan hver enkelt borger; bonde, skolelærer og præst, købmand, adels-

mand og regent kunne handle patriotisk i forhold til sin stand. Hovedsynspunktet var, at den enkelte havde en forpligtelse til at tilsidesætte egne interesser og lade sine handlinger styre af hensynet til almenvellet.

Oplysningstidens patriotisme blev udbredt i samspil med den politiske udvikling i monarkiet. Da de gottorpske dele af hertugdømmet Holsten blev mageskiftet med Oldenburg i 1773, blev den danske konge uindskrænket herre over hele området mellem Kongeåen og Altona. Det feudalt prægede samfund var under afvikling, og staten blev i stigende grad en dynamisk kraft i samfunds- og erhvervslivet. Statsmagtens forvaltningsmæssige infrastruktur blev forbedret, og embedsmændenes position i lokalsamfundene blev styrket. Betydelige dele af de sociale og juridiske institutioner, som før havde hørt under godserne, blev efterhånden overtaget og udbygget af staten. Parallelt med denne udvikling fandt der en ideologisk oprustning sted. Trykkefrihedsreglerne var lempelige i perioden 1784-1799, og i bøger, småskrifter og tidsskrifter opstod en opinion, der i udstrakt grad engagerede sig i statsanliggender og i statens indre forhold. Det var primært borgerskabet, der markerede sig i de offentlige diskussioner og meningsytringer. Overordnet var diskussionerne præget af et ønske om reformer, og reformvenlighed blev kædet sammen med en patriotisk indstilling. I den offentlige debat diskuteredes forholdet mellem stat og borger, befolkningens rettigheder og forpligtelser i forhold til staten. Den patriotiske opinion var en politisk pressionsgruppe, der ønskede en dynamisk enevælde. Samtidig var patriotismen en integrerende kraft, en bestræbelse på at styrke indbyggernes tilhørsforhold til staten i takt med, at staten konstituerede sig som bredere end godsernes lokalt afgrænsede tilhørsforhold.

De patriotiske selskaber

I perioden mellem 1769 og 1813 blev der stiftet patriotiske selskaber overalt i monarkiet (se oversigten i slutningen af artiklen). Det var en sand vrimmel af selskaber; på hver egn, i hver by, ja helt ned på sogneniveau sluttede borgerskabet sig sammen i foreninger, der skulle befordre tidens modeord; det almene bedste. Selskaberne var konkrete resultater af periodens ideologiske udvikling, og de kan belyse patriotismens geografiske og sociale udbredelse.

Denne artikel indgår som en delundersøgelse af et større studie af de patriotiske selskaber og omhandler primært fire af de største selskaber: Næstveds patriotiske Selskab, Selskabet for Borgerdyd, Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft og Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg. Jeg vil her fremlægge hovedtræk af selskabernes ideologiske program, og redegøre for i hvilket omfang selskaberne var eksponenter for nogle alment accepterede holdninger og værdier i perioden, og i hvilket omfang de var normative og meningsdannende.

I kontrast til den meget omfattende forskning i 1800-tallets nationale bevægelse står den sparsomme forskning i 1700-tallets patriotiske bevægelse. Det skyldes primært, at det er »tabernes historie«; helstatspatriotismen var en tværnational fællesskabsfølelse, og det har fundet ringe forståelse i en nationalt orienteret historieforskning, der i hovedsagen har hæftet sig ved de bevægelser i historien, der førte frem til den statsform og identitetsfølelse vi kender i dag. Fra omkring 1980'erne har dansk og international forskning i national identitet imidlertid formet sig som et opgør med den nationale historietradition. I forlængelse heraf er man begyndt at sonde mellem patriotisme og national

identitet. Historikere har efterlyst en begrebsafklaring¹ og en undersøgelse af, hvorvidt der eksisterede en før-national identitet og forståelsesramme i helstaten på tværs af de sproglige og kulturelle skel. Min undersøgelse ligger i forlængelse af dette interesse-skift.

Udbredelse og medlemmer

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab blev stiftet i 1769 og var det første patriotiske selskab i helstaten. Det var et forbillede for de øvrige patriotiske selskaber i hvert fald i kongeriget. Die Königlich-Dänische Acker-Academie blev oprettet i Slesvig allerede i 1762, men det fik ikke synderligt gennemslagskraft og sygnede hurtigt hen.

Landhusholdningsselskabet var et semistatsligt organ; det blev stiftet på foranledning af J.H.E. Bernstorffs protegé Martin Hübner, kong Christian 7. var selskabets protektor og dets bestyrelse var løbende anført i Hof- og Statskalenderen. Desuden deltog både arveprins Frederik og kronprins Frederik flere gange i selskabets møder og udskrev prisopgaver gennem selskabet.

Næstveds patriotiske selskab blev etableret i 1780 af storkøbmand Niels Ryberg og læge Christian Elovius Mangor, der 1783-1801 var stadsfysicus i København. Selskabet var ikke et lokalt foretagende; hovedparten af medlemmerne kom fra København, og fra 1789 blev møderne afholdt i hovedstaden. Opgjort i antal personer toppede selskabet i 1782 med 125 medlemmer. I 1789 var medlemstallet faldet til 88 personer, men kongefamilien, hoffet og ledende regeringsmedlemmer havde da meldt sig ind i selskabet og støttede det med større pengebæ-²løb. Flere af selskabets medlemmer, bl.a. Mathias Lunding og Carl Pontop-

pidan sad i direktionen for fattigvæsenet i København. Sammenholder man endvidere selskabets medlemsoversigt med Hof- og Statskalenderen fremgår det, at flere medlemmer havde sæde i Landfabrik- og Spindeskolekommissionen, der hørte under Kommercekollegiet. Kommerce- og finansminister Ernst Schimmelmann var desuden en af selskabets betydeligste økonomiske støtter. I slutningen af 1700-tallet sygnede selskabet imidlertid hen og blev ophævet helt i 1809.

Selskabet for Borgerdyd blev stiftet i København i 1785. Selskabets præsident var kaptajn Andreas Heinrich Stibolt, der fra 1788 tillige var medlem af Landfabrik- og Spindeskolekommissionen. Tyge Rothe, der var en af periodens mest fremtrædende politiske debattører, var et aktivt medlem og holdt flere taler i selskabet. I 1785 havde Selskabet for Borgerdyd 74 medlemmer. Det var steget til ca. 375 i 1789, på trods af at 125 medlemmer var brudt ud i 1786 og stiftet Selskabet for Efterslægten. Borgerdydsselskabet var dog et kortlivet foretagende; det ophørte allerede omkring 1791.³

August Christian Heinrich Niemann var professor i kameralvidenskab, datidens statskundskab, ved Christian-Albrecht-Universität i Kiel. Han var initiativtager til *Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft*, der blev stiftet i 1786. W.E. Christiani, der var professor i historie samme sted, var selskabets præsident. Selskabet havde fra 1787 det tysksprogede tidsskrift *Schleswig-holsteinische Provinzialberichte* som talerør. De første år subskriberede 148 personer på *Provinzialberichte*. Tyngdepunktet lå i Holsten (137 subskribenter), hvoraf der alene i Kiel var 50 subskribenter.⁴ Det er interessant, set i lyset af den senere nationale bevægelse, der netop havde Kiel som geografisk udgangspunkt. Selskabet gik i sig selv omkring 1800, men blev reetableret af fabri-

Det
Kongelige Danske
Landhuusholdings-
Selskabs
Skrifter.

Første Deel.

Kjøbenhavn, 1776.
Trykt og forlagt ved Nicolaus Møller,
Kongelig Hof- Bogtrykker.

kant Johan Daniel Lawätz i 1812 og havde da 343 medlemmer. Selskabet ophørte helt i 1858.

Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg blev stiftet i 1792. Byens præst Nils Rudolf Suhr og byens borgmester Thomas Eichel Bartholin var de drivende kræfter. Enkedronning Juliane Marie var æresmedlem og donerede årligt 50 rd. indtil sin død i 1796. Hun havde overfor selskabet tilkendegivet »*Sit høie Velbehag med dets Foretagender*«. ⁵ Blandt selskabets medlemmer var en af tidens mest dynamiske topembedsmænd Christian Colbjørnsen, der var sekretær i den store landbokommission og sekretær i Landhusholdningsselskabet 1786-90. Selskabets medlemstal toppede i 1800 med 116 medlemmer. Herefter sygnede selskabet hen og ophævedes formelt i 1819. ⁶

For alle fire selskaber var det gældende, at medlemmerne helt overvejende rekrutteredes blandt borgerskabet. Inden for borgerskabet var den geografiske og erhvervsmæssig segmentering dog bred. Medlemmerne talte både universitetsprofessorer og lokale embedsfolk, handelsmagnater og lokale købmænd. Der var officerer og gejstlige, både biskopper og præster i mindre afsidesliggende sogne. Det var selskaber som alle, der var noget, eller ville være noget, meldte sig ind i.

Selskaberne blev tydeligvis sanktioneret af kongefamilien og regeringen; ledende personer i centraladministrationen var medlem af de patriotiske

selskaber, og ledende medlemmer af de patriotiske selskaber havde tillidsposter i centraladministrationen. Tidligere forskning har peget på, at enevælden og borgerskabet frem til omkring 1799 ikke stod som hinandens modsætninger, men som samarbejdspartnere. Den fælles målsætning var et socialpolitisk reformprogram og ønske om at op hjælpe landbrug og industri. ⁷ Det er min opfattelse, at i de patriotiske selskaber blev denne alliance formaliseret. Regeringens økonomiske og moralske støtte viser, at selskaberne opfattedes som en medspiller i dens politiske bestræbelser. Forholdet mellem kongehus og borgerskab var endnu harmonisk.

De patriotiske selskaber var i princippet åbne foreninger, og adskilte sig derved fra både frimurerlogerne og de mere uformelle klubber. I selskaberne gav medlemmerne gennemgående udtryk for, at de arbejdede for almenvellet og det almene bedste. Det er begreber, der har en demokratisk accent; patrioterne hævdede, at de ville befordre samfundets og alle indbyggernes velstand, ikke standsindikerede interesser. I alle fire selskabers lovsæt blev det da også klart formuleret, at alle, uanset rang og stand, kunne optages i selskaberne, også udlændinge, når man blot overholdt selskabernes målsætning. Eksempelvis i Selskabet for Borgerdyd; »*Enhver god Mand, han være Bonde eller Borger, høi eller ringe, Adel eller ikke Adel kan antages som Medlem af Selskabet*«. ⁸ Almuen fi-

◀ Vignet på titelbladet i *Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskabs Skrifter*. Kvinden, en personificering af Landhusholdningsselskabet, holder to kranse i hånden. Kransene symboliserer, at selskabet uddelte forskellige belønninger, både bægere, medaljer og pengebeløb til forskellige erhverv. Kvinden er omgivet af genstande, der udtrykker selskabets forskelligartede indsatsområder. Ploven og fiskenettet symboliserer selskabets belønninger til folk, der havde gjort en særlig indsats indenfor landbrug og fiskeri. Trekanten med loddesnor illustrerer videnskab og landmåling. Den henviser til, at selskabet også udskrev og belønnede teoretiske prisopgaver. Merkurstangen symboliserer handel, og overflødhedshornet med mønter, der fosser ud, er et billede på omsætning. Det andet overflødhedshorn bugner af korn og frugt, og henviser til Landhusholdningsselskabets overordnede bestræbelse på at højne landets velstand. Vignetten er fremstillet af kobberstikker Jonas Haas i 1773 (Foto: Det kongelige Bibliotek).

gurerer imidlertid ikke i medlemsfortegnelserne. Patrioterne gav selv udtryk for, at de ønskede at mobilisere alle lag i befolkningen i de patriotiske bestræbelser, men i praksis var selskaberne socialt eksklusive. Medlemmerne så ikke noget paradoksalt i dette forhold; de hverken beklagede almuens manglende deltagelse eller tog initiativer til at få de lavere stænder til at melde sig ind. Det var en central tanke i den patriotiske ideologi, at enhver skulle arbejde for det fælles bedste, men patrioterne ville ikke lighed i ordets moderne betydning.

Påvirkningen fra Tyskland og Storbritannien

Fra midten af 1700-tallet blev der oprettet patriotiske selskaber over hele Europa. De helstatslige selskaber fik væsentlige impulser fra især de tyske og de britiske selskaber, først og fremmest The Society for the Encouragement of Arts, Manufactures, and Commerce, der blev stiftet i London i 1754, og Die Hamburgische Gesellschaft zur Beförderung der Künste und Nützlichen Gewerbe, der blev stiftet i 1765. Medlemmerne af de helstatslige selskaber lagde ikke skjul på, at de hentede deres ideologiske forbilleder i udlandet, og at man opfattede selskaberne som en del af en større europæisk patriotisk bevægelse: *»Af slige Nyttige Indretninger have vi Exempler nok for os i andre Lande, saasom det dublineske, det physikalske i Zürich, det londonske, det bretanniske, det i Rouen, det rusiske i Petersborg, det bernske, og de tyske oeconomiske. Lad være, at alle disse Selskaber ere ældre end vores, det er dog bedre at komme sildig end aldrig«*.⁹

1700-tallets statspatriotisme var altså ikke et isoleret helstatsligt fænomen. Som den senere nationale bevægelse var det nogle ideologiske

strømninger, der var udbredt i det meste af Europa. Medlemmerne importerede udenlandske tanker og idealer og applicerede dem på helstatslige forhold. Både i ideologi og sprogtoner var der stor overensstemmelse mellem de patriotiske selskaber i helstaten og lignende selskaber i Det tyske Rige.¹⁰

Selskabernes formål

De patriotiske selskaber blev stiftet med både prosaiske og idealistiske målsætninger. Det var økonomiske selskaber, der ville ophjælpe industri og manufaktur og højne landbrugets produktionsevne. Det var et hovedsynspunkt, at man ville fremme den indenlandske produktion for at mindske importen. Konkret ønskede Næstveds patriotiske Selskab; *»Høravlens Udbredelse og Forbedring, Linned-spinderiers Anlæg og Linnedets Vævning her i Landet«*. Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg havde til hensigt *»at oplive Virksomhed, opmuntre Vindskibelighed og udbrede Næringsveie«*.¹¹ Selskabet for Borgerdyd iværksatte ikke egentlige industri-fremmende foretagender, men medlemmerne beklagede tidens hang til luksus og proklamerede, at selskabets hovedformål var *»intet andet end at fremme Tarvelighed«* og *»væmmelse for Yppighed«*.¹² Både i bogstav og ånd var der sammenfald mellem selskabets formålserklæringer og regeringsforordningen af 20. januar 1783 angående *»Overdaadigheds Indskrænkning«*.¹³ Forordningen skulle befordre tarvelighed i klæder og fødevarer, fordi import af luksusvarer var medvirkende til en negativ betalingsbalance. Analogt her til lød det i Selskabet for Borgerdyds love: *»Selskabets Formaål; hvorledes Opmuntringer best bør göras at Borge-ren nyde de Fordeele som gör at Fabriquer kan trives i Landet og komme i*

*den Flor, at vi kan undvære Fremmedes Arbeide, og ikke lönne Fremmede ved vores Sved, men selv höste Frugt af vores Bestræbelser».*¹⁴

De patriotiske selskaber havde folkeoplysning som en anden central målsætning. Medlemmerne var under indflydelse af den tyske filantrop Johann Bernhard Basedow, hvis centrale idé var oprettelse af realskoler. De første realskoler blev etableret i det pietistiske Halle i Tyskland, og Borgerdydsselskabet oprettede i 1787 en gratis drengeskole, der året efter blev delt i to. Selskabet etablerede et almuebibliotek og udsendte 1785-86 en fordansket udgave af det tyske skrift *Almuens Lærer*, der var et produktivitetsfremmende, populærvidenskabeligt og moralsk dannende skrift for bonden.¹⁵ Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg tog omkring 1800 initiativ til en realskole, hvor børn af uformuende havde gratis adgang. Skolen åbnede dog først i 1816. Det slesvig-holstenske patriotiske selskab etablerede ligeledes sognebiblioteker. Selskaberne var lokale kanaler for Landhusholdningsselskabets oplysningsarbejde, og medlemmerne plæderede endvidere for, at det var statens opgave at anlægge lærerseminarier.

Selskabernes arbejde pegede altså i flere retninger, men medlemmerne proklamerede, at de arbejdede med en fælles ideologisk målsætning: at »*udbrede en patriotisk Tænke- og Handlemåde*«. ¹⁶ Medlemmerne tiltaltes og omtaltes kontinuerligt som patrioter og gav udtryk for, at de var en bevægelse, der var bundet sammen af en fælles patriotisk ideologi. Eksempelvis havde Borgerdydsselskabets formålserklæring en paragraf om, at man ville samarbejde med Landhusholdningsselskabet: »*For nöiere at blive bekiendt med Ting som kan giöres i Staten (...) paa det Selskabet, efter dets Kraft til at virke, og Lyst og gode Villie til at virke got, kan komme Staten til Hielp.*(...) Vi

begge, kunde gladeligen foreene vore fælleds Kræfter til vort fælleds store Formaal, Statens Beste!«. ¹⁷

Den gode patriot

Patrioterne var under indflydelse af en filantropisk bølge, der voksede frem i Europa i slutningen af 1700-tallet. Den offentlige debat var empatisk og kendetegnet ved medfølelse for de vanskeligt stillede. Samtidig var holdningen til, hvem der var moralsk ansvarlig for den sociale nød ved at ændre sig. Man var ved at få en ny indstilling til, hvordan man kunne forebygge kriminalitet og afhjælpe fattigdom.

I oplysningsdebatten var der almindelig enighed om, at bondestanden var doven og vrangvillig, at almuens levede i et åndeligt armod, præget af fordomme og overtro. Det er en temmelig mistrøstig karakteristik. Patrioterne havde dog et optimistisk syn på menne-sket, og en tiltro til at almuens kår kunne forbedres, såfremt midlerne blev mobiliseret. Hvert enkelt menneske skulle derfor opdrages til at virkeliggøre sit potentiale. I de patriotiske selskaber betragtede medlemmerne fornuften som det gode, der skulle højne bondens dannelse; gennem boglig lærdom ville man komme almuens fordomme og overtro til livs. Grundtonen i selskaberne var entusiastisk og progressiv, enhver kunne blive oplyst og dannet; »*Menneskeslægts Lykke er nøie knyttet til Fornuftens Fremgang. Naturen har nedlagt en Sæd i alle Hierter, der kun venter paa Fornuftens Dannelse (...) en fri Oplysning. Til denne Oplysning er Bonden, den tjenende Klasse, ligesaa skikket af Naturen som Embedsmanden, den Lærde, Ministeren, ja Regeringen selv*«. ¹⁸

Medlemmerne betegnede de patriotiske selskaber som filantropiske foreninger. Gennem det patriotiske arbejde ville man løfte bondestanden ud af

fattigdommen. »*Sande Venner af Fædrenelandet (er dem) som have vidst ret Vei, eller Stræbt at udfinde en god Vei, til at forbedre den ringe Stands Vilkaar og Kundskaber. Det ere een af Deres visseste borgerlige Pligter, at bidrage til Bondestandens Forbedring*«. Ligeledes udtryktes i Det lollandske Læseselskab medfølelse for almuen; »*Disse som vi see trave i Vankundigheds Taage, blindede af Overtroens Mørke vil vi hellige vore Kræfter. Vi er skyldige til at kalde vor Vildfarende, ja selv vor mishandlede Broder tilbage fra Fordervelsens Vey*«. ¹⁹

Patrioterne fremhævede, at fattigdom og uvidenhed havde strukturelle årsager og skyldtes samfundets indretning. De mente, at problemerne først og fremmest skyldtes en forkert prioritering fra statsmagtens side. I selskaberne understregede man derfor nødvendigheden af, at der blev oprettet fattig-, vajsens- og sygehuse, skoler og bogsamlinger for at afhjælpe fattigdommen og udbrede viden og lærdom. Selskaberne var selv aktive i bestræbelserne, bl.a. oprettede Selskabet for Borgerdyd en forsørgelsesanstalt for faderløse i 1786. Medlemmerne argumenterede dog for, at de sociale reformer overordnet skulle organiseres i statslig regi; de mente, at det var staten, der havde ansvar for at give de fattige bedre livsvilkår. Det var en udbredt opfattelse i tiden, og blev også udtrykt i ugeskriftet *Borgervennen*, der blev udgivet af Det forenede Understøttelsesselskab; »*Naar man ser det raae udannede Menneske behersket af Fordomme og Overtro (...) naar man hører ham tale om Varulve, Riddere og Lygtemænd beklager man ham, men man underskylder ham fordi man indseer, at det Fordommenes Aag, hvoraf han trykkes skyldes den Stand, hvori Tilfældet lod ham fødes og maaske ikkun alt for ofte den Regiering, som ikke med tilstrækkelig Omhue sørgede for de saa kaldte ringere Klassers moralske og intellektuelle Forbedring*«. ²⁰

I lande der havde en stærk enevælde, som eksempelvis Frankrig og Danmark, blev disse landes senere demokratiske styreform kendetegnet ved en stærk centralmagt. I mere decentralt styrede lande, som Storbritannien, vedblev statens velfærdsinstitutioner at være forholdsvis svage, efter den feudale samfundsstruktur var opløst. Set fra den vinkel er der et element af kontinuitet i de enkelte landes statsformer, selv om de forfatningsmæssigt udviklede sig fra absolutisme til demokrati. I det danske monarki var patrioternes reformkrav knyttet til en række argumenter for, at landets sociale, undervisningsmæssige og økonomiske problemer kunne løses gennem central organisering. Patrioterne var af den opfattelse, at det var statens opgave at udbygge de sociale institutioner til gavn for borgerne. Periodens patriotisme og tidens reformkompleks var således også begyndelsen til den moderne velfærdsstat.

Der er dog afgørende forskel på patriotismens nøgterne syn på folket og nationalromantikens idealisering og idyllisering af almuen. I den nationale begrebsverden var adelen og borgerskabet kosmopolitter, påvirket af andre kulturer og sprog. Almuen havde derimod beboet og dyrket jorden gennem generationer, og deres mentalitet var påvirket af landskabet, af den fælles historie, og af sproget. I det nationale ræsonnement var det i bondestanden – blandt *folket* – man kunne finde nationens sjæl, nationalkarakteren. Modersmålet, maden, tøjet, folketraditionerne og folkefortællingerne havde skabt en kulturel kontinuitet fra oldtid til nutid, og var derfor manifestationer af nationalkarakteren, det opfattedes som materialiseret nationalitet. ²¹ I 1800- og 1900-tallet indsamlede, nedskrev og udstillede man dette på museer for at finde og værne om det særegne danske, tyske, svenske etcetera. Skarpt formuleret så patrioterne

det som deres opgave at hive bondestanden ud af den sump, man mente den befandt sig i. Set gennem en nationalromantisk optik skulle almuens konserveres.

Bonden mellem emancipation og disciplinering

*»Når Landmanden hendovner mange Timer om Dagen, uden at arbeide for sig Selv og Staten; der er et Landhuusholdnings-Selskab nyttigt, nødvendigt, ja uundværligt, naar det, som vores har til Formaal at opmuntre den borgerlige Flid til Agerdyrkning, Fiskerier, Handel og alle de dermed sammenhængende Næringer; at udbrede Kundskab og Lys, at belønne den borgerlige Dyd, Duelighed og Flid«.*²²

Denne programerklæring fra Landhusholdningsselskabet udtrykte de patriotiske selskabers overordnede målsætning. Det peger i to retninger; en praktisk og en opdragende.

Selskaberne var præmieselskaber, som belønnede mænd, kvinder og børn, der havde gjort en særlig indsats inden for stort set alle erhvervsgrene. Præmierne blev som oftest uddelt efter en vurdering af det fremstillede, men befolkningen kunne også blive præmieret alene for at have udvist flid og stræbsomhed. Præmiesystemet var altså ikke kun indført af erhvervsmæssige hensyn, men skulle også virke opdragende og opmuntrende; arbejdsmorale synes undertiden vigtigere end det udførte arbejde.

På det socialpsykologiske plan ville selskaberne ændre bondestandens dorske adfærd og opdrage befolkningen til at være flittige og driftige. Det var en massiv socialisering til fordel for en industriøs mentalitet og adfærd. Patrioterne eksponerede et nyt dannelsesideal, hvor vækstorienterede værdimønstre skulle berede bonden på at blive selvstændig erhvervsdrivende.

De traditionelle samfundsstrukturer var i skred, og selskabernes ideologiske program afspejler det tidlige industrisamfunds værdier og behov.

Filantropi, børnearbejde og arbejdstvang

I 1771 ophævedes på Struensees initiativ de tre direktioner for Vajsenhuset, Opfostringshuset og Fattigvæsenet i København. Samme år oprettedes Den almindelige Plejeanstalt, en samlet betegnelse for fattigvæsenet i København. Niels Ryberg sad i direktionen for Den almindelige Plejeanstalt og var drivkraften bag et forsøg på at omdanne fattigvæsenets arbejdshuse til egentlige tekstilfabrikker. De kunne dog ikke fungere uden økonomisk støtte. Regeringen afviste at hjælpe fattigvæsenets tekstilfabrikker økonomisk og de ophørte derfor i 1781. Ryberg var udtrådt af direktionen året før.

Ryberg havde dog ikke mistet troen på at fattigdom kunne afhjælpes gennem tekstilfabrikation. Han havde købt godset Øbjerggård på Midsjælland i 1774 og etablerede en spindeskole i Køng i 1778. Christian Gottfried Voelker, der var af saksisk herkomst og havde været lærermester på fattigvæsenets lærredsfabrik i København, blev inspektør og lærermester i Køng. I 1780 oprettede Voelker tillige et væveseminar, hvor han uddannede vævemestre. I 1784 var de rybergske fabrikker en større tekstilindustri, der omfattede et blegeri og spindeskoler i Ring og i Hammer, samt endnu et væveri i Dragør.

Det patriotiske selskab i Næstved blev stiftet i 1780 af Voelker og Ryberg med henblik på at anlægge spindeskoler i landsbyer og købstæder på Midsjælland. I perioden 1780-1788 oprettedes spindeskoler i Haslev, Vester Egede, Tyvelse, Eggeslevmagle, Bårse,

Danmark som foregangsland. Industri-skolebevægelsen var et europæisk fænomen, og Danmark var et af de første lande, der oprettede egentlige spindeskoler. I tyske tidsskrifter berettede man om de danske spindeskoler, der dannede forbillede for lignende skoler i Tyskland. I den borgerlige debatliteratur var der almindelig enighed om, at skolerne var et gode for børn og bønder i almindelighed, dels fordi man derved skabte en industri, der kunne mindske importen og gavne nationaløkonomien, dels fordi man gennem skolerne kunne implementere industrielle idealer som flid, stræbsomhed og tidsbevidsthed i den brede befolkning. Goyas kortklippede spindepiger smiler imidlertid skævt til hinanden. Tegning af Francisco de Goya, 1796-97 (Privateje).

Bråby, Nørre Jernløse, Kundby, Tuse, Rye samt Ringsted, Vordingborg og Næstved. Selskabet sendte desuden drenge til Voelkers væveseminarium i Køng, hvor de blev oplært. I et regnskab, dateret 1. maj 1788 er anført, at der ved de rybergske fabrikker var ansat 691 personer. Ved selskabets øvrige spindeskoler var der ansat 1264

personer, hvoraf hovedparten dog må antages at være lejlighedsarbejdere. Spinderne var fortrinsvis fattige piger i alderen 4-16 år og ældre fattige kvinder. Selskabet så helst børn på spindeskolerne; »Ved Premiers aarlige Uddeling skal tillige sees paa Vindskibelighed, Alder, jo yngre, jo bedre, flittig Gang i Skolen og Opførsel i Henseende

til *Sæderne*«. ²³ Det er bemærkelsesværdigt, at selskabet foretrak børn som arbejdskraft, for det fremgår af regnskaberne, at de ældre spindere var mere produktive end børnene. Forklaringen er, at børnene opfattedes som en langsigtet investering, en fremtidig arbejdsressource.

Afhjælpning af fattigdom gennem fabriksvirksomhed var ikke et kardinalpunkt i regeringens socialpolitik, men selskabets bestræbelser blev tydeligvis sanktioneret af statsmagten. Kommercekollegiet støttede selskabet økonomisk og nedsatte en Landfabrik- og Spindeskolekommission i 1781 med henblik på at etablere tekstilproduktion i hele landet. Kommercekollegiet drev i 1788 omkring 38 spindeskoler med 1582 ansatte spindere i kongeriget. ²⁴ Hertil kom et omfattende antal spindeskoler, der var blevet oprettet af private i landsogne og købstæder over hele monarkiet. Etableringen af skolerne indgik som et led i en national-økonomisk langtidsplanlægning, da tekstiler og garn var en af hovedposterne i den danske import.

Til trods for store økonomiske tilskud fra både Kommercekollegiet og Niels Ryberg var Næstveds patriotiske Selskabs spindeproduktion ikke rentabel; udgifter til lønninger og skolernes vedligeholdelse oversteg langt indtægterne fra salg af garn og lærred. Underskuddet skyldtes dels mangel på hør, dels bondestandens uvilje mod at arbejde på spindeskolerne; fra alle inspektørerne lød klager over, at lokalbefolkningen ikke mødte op og generelt udviste uvilje mod at arbejde på spindeskolerne. Selskabet ansøgte derfor om myndighedernes tilladelse til at pålægge børnene at arbejde på spindeskolerne, men det blev afslået. ²⁵ I 1808 opgav selskabet helt at drive spindeskolerne. Selskabet ophævede sig selv og forærede den overskydende kapital til de skadeslidte efter Københavns bombardement. De rybergske

fabrikker overlevede dog indtil begyndelsen af 1900-tallet.

Det var en central tanke i selskabernes program, at arbejdsanstalter og arbejdstvang skulle forebygge og afhjælpe fattigdom. Det var et samspil mellem statens behov for arbejdskraft, en almindelig bekymring over det stigende antal ledige og den opfattelse, at man faktisk hjalp de fattige. Patrioterne mente, at almisser fastholdt de fattige i fattigdom, hvorimod arbejde gav dem mulighed for socialt advancement. Almuen havde en central plads i periodens økonomiske planlægning. Patrioterne var påvirket af den kameralistiske tænkning, hvor målet inden for erhvervslivet var befolkningens fulde beskæftigelse og en udnyttelse af alle produktivitetskræfter. Man ville finde nye veje til at højne velstanden, og det var en hovedtanke, at det kunne ske ved at mobilisere og aktivere landbefolkningen.

Hvor især ældre historieforskning har betonet reformperiodens frigørende aspekter har nyere historieforskning i højere grad lagt vægt på, at bondestandens juridiske og formelle frigørelse blev modsvaret af en socialpsykologisk disciplinering. Der er en tendens til at sætte Oplysningstidens filantropi i anførelsestegn, og fremhæve de økonomiske interesser bag kilderne humanitære udsagn. Der *var* helt afgjort økonomiske interesser iblandet de patriotiske bestræbelser, men de var ikke styrende. Jeg mener også, at borgerskabet i et vist omfang monopoliserede tidens oplysningsarbejde; patrioterne forfægtede borgerlige værdier og idealer, og ønskede dem udbredt i en bredere kreds i befolkningen. Men frem for at tale om en bevidst magtstrategi, var det snarere nogle strømninger, nogle sociale strukturer, der formaterede sig i slutningen af 1700-tallet. Dette er således ikke en konspirationsteori eller et argument for, at patrioterne foregav at være altruisti-

ske med skjulte bagtanker. Det er en pointering af, at i de patriotiske selskaber løb flere af tidens centrale tanker og ideer sammen. Hverken her eller i periodens øvrige debatliteratur syntes man at se nogen konflikt mellem fattighjælp og arbejdstvang. Det blev sagt åbent og synes at have været alment accepteret. Patrioterne opfattede heller ikke filantropi og økonomiske interesser som polære begreber, men som to sider af samme sag. Det fremgår af både selskabernes trykte taler og af den privat korrespondance, at medlemmerne ønskede at gøre det gode, og at de mente de gjorde det gode. Patrioterne var sikre på det fordelagtige i deres initiativer; de hjalp både de fattige og staten.

»Uerberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger«²⁶

Det slesvig-holstenske patriotiske Selskab blev stiftet i helstatens tyske landsdel, og ved at inddrage et patriotisk selskab, der ikke var dansk i den nationale forståelse af ordet, kan man få et indblik i patriotismens spændvidde. Selskabets overordnede målsætning var at udbrede fædrelands-kærlighed.²⁷ I *Provinzialberichte* skrev medlemmerne om landets forfatning, regering, kirke- og retsvæsen. Patrioterne fandt det nødvendigt, at der var en bred debat om statens institutioner, deres værdier og mangler, og statsanliggender i det hele taget. Hensigten var dels at indgyde borgerne en statsborgerlig bevidsthed, dels anså patrioterne det for vigtigt, at befolkningen deltog i den politiske debat og gav regeringen politiske råd og impulser. Gennem en fri presse kunne regeringen holde sig a jour med folkets ønsker og forventninger. I Det slesvig-holstenske patriotiske Selskab var idealet den opinionsstyrede enevælde. Patrioterne ønskede, at staten udbyggede vel-

færdsinstitutionerne og at fattigforsorg, skoleundervisning, sundheds- og sygdomspleje blev forbedret og varetaget af staten. Man tilstræbte at finde midler og veje til at forbedre levestandarden for de bredere lag i befolkningen. Staten skulle endvidere sørge for, at de fattige blev arbejdsdygtige. *Provinzialberichte* havde således flere kritiske beskrivelser af fattigforsorgen i hertugdømmerne. For at kunne opfylde selskabets målsætning bad man om befolkningens hjælp og deltagelse. Hver enkelt borger, både adel og bonde, burde deltage i det patriotiske arbejde og højne landets fysiske og åndelige tilstand.²⁸

Niemann og Christiani, de to initiativtagere til Det slesvig-holstenske patriotiske Selskab, erklærede frejdigt i det første nummer af *Provinzialberichte*, at: »Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger und als Mitgenossen der unausbleiblichen Vortheile derjenigen Pressfreiheit, die wir unserer guten Regierung danken« (»Vi opfatter os som danske borgere, vi er blandt dem, der takker vores gode regering for pressefriheden, hvis fordele ikke vil udeblive«).²⁹ De betegnede altså sig selv som danske borgere på det tyske sprog, hvilket ikke var ualmindeligt blandt befolkningen i hertugdømmerne. Det var dog ikke udtryk for et nationalt tilhørsforhold, men et statsligt; man var borger i Det danske Monarki. Ovennævnte citat var en loyalitetserklæring overfor helstaten, men loyaliteten var knyttet sammen med krav om trykkefrihed. Selskabet ønskede desuden reformer på landbrugsområdet. Christiani var en skarp kritiker af livegenskabet, der først blev formelt ophævet i 1805. Han karakteriserede godsejernes magt over bonden som en rest af uvidenhed og barbari, og hævdede, at »et sådan Slaveri«, livegenskabet, nok var tilladt ifølge loven, men at det var moralsk forkasteligt og i strid med naturretten.

Christiani var af den opfattelse, at folkets oprindelige frihed var gået tabt, og forfægtede menneskerettighedernes udbredelse.³⁰

I *Provinzialberichte* betegnedes København som hovedstaden og helstaten som fædrelandet. Tidsskriftet behandlede dog altovervejende forhold, der angik Slesvig og Holsten. Skribenternes samfundstænkning indbefattede både lokal- og helstatspatriotisme. For patrioterne var den regionale og den statslige identitet komplementære og ikke konkurrerende størrelser. De så ikke et modsætningsforhold mellem statslig enhed og kulturel mangfoldighed; man kunne udmærket skrive patriotiske digte og udtrykke sin loyalitet overfor helstaten på det tyske sprog.³¹

Det lyder umiddelbart meget harmonisk. Ser man imidlertid på befolkningen som helhed, kom de konflikter, der var mellem dansk og tysk i København undertiden også til udtryk i Nordslesvig. Det skete bl.a. i *Månedskorrespondenten Haderslev* i 1790-91 kort efter, at Tyskerfejden havde fundet sted i det københavnske tidsskrift *Minerva*.³² Danskerne udtrykte beklagelse over: »den Ringeagt, der bliver udvist mod det danske Sprog (...) Der burde være et broderligt Hiertelag imellem tyske og danske Undersåtter, der regieres under eet Scepter (...) Har det ei før været tydeligt sagt hvor ringe den Danske agtes, saa siges det her«. ³³

Mere omfattende kritiske røster overfor regeringens integrationsbestræbelser kom først til udtryk på den anden side af århundredeskiftet. Slesvigerne opfattede det som et overgreb på hertugdømmernes semiautonome status. Det kom især til udtryk i perioden omkring midten af 1800-tallet, da den nationale konflikt var brudt ud; det var en udbredt opfattelse blandt befolkningen i Slesvig, at man hverken ønskede at blive inkorporeret i Kongeriget eller i Tyskland.

Patrioternes syn på statens rolle og statsmagten

Selskabernes trykte taler har en mobiliserende og programmatisk karakter. Men talerne forholdt sig ikke til konkrete begivenheder såsom regeringens love eller de revolutionære omvæltninger i Frankrig. Patrioterne formulerede deres synspunkter i generelle vendinger, men lagde ikke skjul på, at de ønskede reformer og ændringer i statens indretning.

I selskaberne hævdedes det, at bondens naturtilstand var at leve i frihed og, i lighed med periodens øvrige debatliteratur, karakteriseredes bondens status som slaveri. »når den tilbødte frivillige Tjenste omskiftes til Slaverie, Baandene forvandles til Lænker (...) bliver Dorskhed og Ligegyldighed ham [bonden] en Velgierning«. Hvis bonden derimod blev fri, ville han blive videnshungerende, arbejdsom og flittig. Men ikke nok med det: »Han opmuntrer hans Sønner til mandige Følelser, han indprenter ved en naturlig Veltalenhed Kierlighed til Fædrelandet«. ³⁴

Hvis bonden fik frihed, ville han blive en sand patriot. I talerne opfordredes medlemmerne hyppigt til at de arbejdede for bondens frigørelse, og der blev fremsat krav om, at landets love burde garantere borgerne frihed. Patriotismen var en opfordring til kongen om at handle i overensstemmelse med naturretten. ³⁵

For medlemmerne var patriotisme synonymt med ytringsfrihed, ejendomsret og fri bevægelighed for brede lag i befolkningen. I de patriotiske selskaber plæderede man for, at hvis befolkningen fik borgerlige rettigheder ville de få en følelse af, at de hørte til landet, og det ville styrke borgernes loyalitet og tilhørsforhold til staten. Patrioterne fremhævede, at fædrelandskærlighed ikke kunne eksistere i et land hvor de borgerlige rettigheder

Charles Louis de Secondat de Montesquieu (1689-1755). Montesquieu fødtes ind i en adelig familie, der ejede gods i egnen omkring Bordeaux. Montesquieu arvede siden godset, erhvervede et dommerembede og fik som 27-årig titel af baron og arveligt embede som præsident for parlamentet i Bordeaux. Montesquieu blev allerede i samtiden herostratisk berømt for sit statsvidenskabelige hovedværk – *Om Lovenes ånd* – der udkom i 1748, og som fik en overordentlig stor indflydelse på den patriotiske bevægelse, der opstod i 1700-årenes anden halvdel. Herhjemme propagerede især Sorø-professoren J. S. Sneedorff for Montesquieus tanker, dels i værket *Om den borgerlige Regiering* fra 1755 og dels i tidskriftet *Den patriotiske Tilskuer*, der udkom to gange ugentligt i årene 1761-63. Stik udført af B. L. Henricquez.

ikke var almene: »*Den ædle Frihed, hvis sande Værd, hvis rette Nydelse maa følge med Oplysningens tiltagelse, for hvem lyksaliggjør den mere Livet end for Tvillingrigets Børn? (...) ikke fødte Værdigheder, men erhvervede Fortienester maae nu bane Veien for alle til Hæder og Statens Embeder, lige Haab føder derfor lige Lyst til at gavne Fædrenelandet*«. ³⁶

Dermed placerede patrioterne sig indenfor samtidige europæiske politiske strømninger. Patriotismen var blevet promoveret af især Charles-Louis de Secondat Montesquieu og Jean-Jacques Rousseau. Begge opfattede patriotisme som et politisk begreb; det var hengivenhed over for den regering, der sikrede borgerne politiske rettigheder.³⁷ Rousseau skelnede endvidere imellem *pays* og *patrie*. Pays var be-

tegnelse for det land eller sted, hvor man var født og boede. Patrie betegnede landets politiske institutioner, almindelig frihed og en god regering, og ikke nødvendigvis det sted hvor man var født. Det var den definition, der blev brugt i *Den store franske Encyklopædi*. I Tyskland plæderede blandt andre Johann Moser og Johann Gottfried Herder for, at patriotisme var en politisk dyd, der kun kunne eksistere i en republik, og at kun frie mennesker kunne elske deres fædreland.

Medlemmerne af de patriotiske selskaber i helstaten skrev sig ind i denne tradition. De ønskede ganske vist ikke en republik, og de afviste både implicit og eksplicit Montesquieus opfattelse af, at patriotisme ikke kunne eksistere i et monarki.³⁸ Men deres forståelse af patriotisme var politisk; de

stillede krav til regeringen om at den gennemførte reformer og modbalance-rede deres krav ved at udtrykke deres kærlighed til fædrelandet. De orienterede sig altså først og fremmest mod landets institutioner. Kærlighed til landskabet, sproget eller folket var ikke fremtrædende i de patriotiske selskaber. Dermed ikke være sagt, at sådanne udsagn ikke fandtes i perioden, men jeg er kun glimtvis stødt på det i de kilder, jeg har benyttet. Patriotisme var først og fremmest en politisk ideologi, der indeholdt normative udsagn om hvordan samfundet burde indrettes.

Patriotisme og patriarkalisme

I tidligere undersøgelser af 1700- og 1800-tallets patriotisme er det et problem, at der ikke skelnes klart mellem kærlighed til fædrelandet (patriotisme) og kærlighed til kongen (patriarkalisme). Selv i den nyeste forskning betragtes den traditionelle kongetroskab ofte som det kit, der holdt sammen på den multinationale helstat. Jeg vil imidlertid problematisere denne opfattelse, jeg mener, at der på væsentlige punkter var et modsætningsforhold mellem patriarkalisme og en egentlig patriotisk ideologi. I kildematerialet blev den enevældige konge både fremstillet som en faderfigur, og som en borgerkonge, en politisk instans, hvis legitimitet var afhængig af befolkningens løbende samtykke. Der var altså flere sideløbende begrebskomplekser i perioden, som patrioterne ikke nødvendigvis opfattede som antonymer, men som idéhistorisk pegede i forskellige retninger. Jeg vil derfor udsondre de begrebsmæssige modsætninger i en tilsyneladende enslydende diskurs.

Omdrejningspunktet i den patriarkalske samfundstænkning var fremstillingen af kongen som *Pater Patriae*,

en omsorgsfuld landsfader, der samtidig var garant for en retfærdigt ledet stat. I den patriarkalske forståelsesramme var kongetroskaben naturlig og evig.³⁹ Den teokratiske opfattelse af kongen, dvs. den opfattelse, at monarken var indsat af Gud, var ganske vist vigende i denne periode, men den patriarkalske enevælde var ideologisk funderet i hustavlens trestandslære. Man brugte hyppigt metaforer fra familielivet; kongen blev betegnet som fader og befolkningen som børn. Dermed understregedes det naturlige og varige ved kongens magt. I den patriarkalske begrebsverden blev enevælden en autoritet, der ikke kunne stilles spørgsmålstejn ved, og kongens magt fremstillede som legitim på samme måde som en faders autoritet over for sine børn. Kongens *udøvelse* af magten skulle være dynamisk, men hans legitime ret til at besidde magten blev opfattet som statisk.

Patriarkalismen blev promoveret fra regeringskredse, bl.a. gennem kongerejserne, og den kom til udtryk i hyldestdigte, der blev trykt i tidsskrifter og småskrifter. Man kan dog ikke alene på det grundlag drage konklusioner om dens repræsentativitet i befolkningen. Der er mere perspektiv i at bruge vidnesbyrd om patriarkalismens udbredelse gennem kildematerialet fra personer, der i første halvdel af 1800-tallet arbejdede for en liberal forfatning og slutte bagud i tid. I *Danske politiske Breve 1830-1840* omtales gennemgående »hver Mands store Kierlighed til Kongens Person« og »den almindelige og varme Kierlighed til Kongen«. Patriarkalismen beskrives som et indforstået begreb, en følelse, der var velkendt i befolkningen. Brevskriverne karakteriserede ofte den almindelige mening som enten tøvende eller fjendtlig over for en liberal forfatning, fordi man havde tillid til at kongen var garant for et retfærdigt politisk styre.⁴⁰ Medlemmerne af de patriotiske

selskaber holdt sig indenfor den traditionelle kongetro retorik. Flere af selskaberne holdt desuden overordentlige møder på enten kronprinsens fødselsdag den 28. januar, eller på kongens fødselsdag den 29. januar, og talerne indledtes hyppigt med lovprisninger af kongen, kronprinsen og den gode regering. Patrioterne kunne selvfølgelig vanskeligt gøre andet. Selv om trykkefrihedsreglerne var forholdtvis lempelige har muligheden for at blive underlagt censur utvivlsomt spillet en rolle for i hvor høj grad medlemmerne turde kritisere det politiske system. Det er imidlertid påfaldende, at patrioterne først og fremmest påberåbte sig statens interesser, ikke enevældens. De orienterede sig primært mod statens institutioner, hvorimod man i den patriarkalske begrebsramme betonedede det personlige forhold mellem borger og konge.

I den patriarkalske begrebsverden var det befolkningens vigtigste opgave, at adlyde kongens regeringsledelse i fuld tillid til, at han tog vare på almenvellet. Patriotismen var anderledes forpligtende. Det var en appel til borgerne om at engagere sig i statens anliggender. Deltagerperspektivet var afgørende. Folket blev socialt og politisk opgraderet og fik en central politisk betydning i den patriotiske ideologi. Borgeren blev betragtet som politisk aktør. Patrioterne opfattede Kongeloven fra 1665 som et produkt af den forudgående historiske udvikling, og de pointerede enevældens historicitet. Enevælden blev opfattet som en politisk institution, og dens legitimitet mere end 100 år senere var afhængig af, hvorvidt kongen var i stand til at sikre almenvellet. Man stillede krav til kongen om, at han skulle handle patriotisk og understregede, at han havde forpligtelser overfor folket. Den patriotiske appel var altså ikke blot møntet på almuen, men også på den enevældige konge. Forudsætningen

for at magthaverne i en stat kunne kræve lydighed af undersåtterne var, at man kunne opfylde befolkningens forventninger. Det var læren om den permanente folkesuverænitet, en opfattelse af, at kongen eller fyrsten var bundet af »det heles« interesse. Dermed afvistes en patriarkalsk begrundet statsforståelse.

At opfordre kongen til at handle patriotisk, dvs. at tilgodese almenvellet, var også en måde hvorpå man både ville undgå indskrænkninger i reformerne og kræve yderligere reformer: »(...) hvor fordelagtig Trykfriheden er; den besieler Folket med ædel Frihedsaand, med Fædrelandskærlighed; sætter Regjeringen i stand til (...) at komme Efter Folkets Ønsker og Tænkemaade«. ⁴¹ Kongens magt skulle løbende godkendes af folket, og gennem en fri presse kunne regeringen holde sig a jour med folkets vilje. Det fremgår af ovenstående citat, at den opinionsstyrede enevælde var en forudsætning for et patriotisk sindelag; hvis befolkningens vilje blev efterkommet, ville de blive hengivne overfor fædrelandet.

Opfattelsen af at enevælden var afhængig af befolkningens samtykke, var der for så vidt ikke noget nyt i. I Kongeloven fra 1665 legitimeres enevældens magt med folkets frivillige overdragelse, det var princippet om *Lex Regia*. Men ifølge Kongeloven var det en betingelsesløs, juridisk eviggyldig magtoverdragelse. I slutningen af 1700-tallet vandt den opfattelse imidlertid frem, at folkets overdragelse af suveræniteten til kongen ikke var en for altid afgivet magt, men betinget af folkets løbende samtykke. ⁴² Der var et modsætningsforhold mellem tidens forestilling om at landets indbyggere var frie mennesker og fremstillingen af befolkningen som børn. Firkantet formuleret byggede patriotismen på en aktivering af befolkningen, hvorimod patriarkalismen virkede passiverende.

Alternativet til enevælden var ikke formuleret endnu og kildematerialet giver ikke indtryk af, at patrioterne var bevidste om de indbyggede modsætninger mellem patriarkalisme og patriotisme. Det var en latent konflikt, der først i 1800-tallet førte til en egentlig splittelse mellem borgerskabet og enevælden.

Patriotisme og national identitet

Blandt det danske borgerskab i København voksede fra midten af 1700-tallet en begyndende dansk bevidsthed frem. Spørgsmålet må derfor være, om disse tanker også kom til udtryk i de patriotiske selskaber?

I Næstveds patriotiske Selskab roste Mangor i 1782 Voelker for hans patriotiske sindelag.⁴³ Voelker var født i Saksen og Mangor forklarede udførligt, hvorfor Voelker alligevel var værdig til betegnelsen patriot. Det begrundedes med, at Voelker havde boet i Holsten og på Sjælland i over tyve år og været til stor nytte for den danske stat. Ifølge Mangor kunne man altså godt være en god patriot selvom man ikke var af dansk herkomst. Mangor fandt det dog vigtigt at forklare, at Voelkers nationalitet og hans patriotisme ikke var uforenelige størrelser. Selv om forfatteren afviste den nationale forståelse af borgeren, var det alligevel en problematik han følte sig nødsaget til at forholde sig til. Det viser, at Mangor havde kendskab til en alternativ opfattelse af borgerbegrebet, et borgerbegreb baseret på fødested. Mangors forklaring var sandsynligvis foranlediget af Loven om Indfødsret fra 1776, der gav helstatens indbyggere fortrinsret til stillinger i landet.

I ugeskriftet *Patrioten* bragte udgiveren Emanuel Balling, ligeledes i 1782, et indlæg »*Noget om Nationalka-*

rakteren«. Han harcelerede over borgerskabets og hoffets gallomani: »*en Sneedorph opstår (...) og renser Sproget for alt det Fremmede (...) Vi fornøye os over, at see vort Sprog saa beriiget, saa fuldkomment*«. ⁴⁴ Efterfølgende fortælles en anekdote om en familie, der fejrede Loven om Indfødsret, og at danskheden atter var kommet til værdighed.

Problematikken om hvorvidt udlændinge kunne være gode patrioter, kom altså til udtryk i de patriotiske selskaber, men det var langt fra fremtrædende. Det kan skyldes, at det var et emne, som blev opfattet som politisk sprængfarligt, og at man derfor veg uden om diskussionen. Men bortset fra de her nævnte eksempler positionerede patrioterne sig ikke i forhold til den nationale opfattelse af borgeren og staten. De vægtede handlinger højere end sprog, kultur og afstamning, men patriotismen synes ikke at være formuleret i opposition til den nationale ideologi. Patrioterne var i langt højere grad optaget af et opgør med privilegiesamfundet, nemlig at stand og rang gav fortrinsret i staten. Som det blev formuleret i *Borgervennen*; »*Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves*«. ⁴⁵ Underforstået; adelen besad den traditionelle, nedarvede ret, hvorimod borgerskabet havde den moralske ret. Det var karakteristisk for tiden, at man i stigende grad vendte sig mod, at traditionen legitimerede en bestemt tilstand. Både lovgivningen og samfundet som helhed burde indrettes efter overordnede principper, som man skulle finde frem til gennem nøgterne, kritiske ræsonnementer og etiske overvejelser.

Det var selskabernes målsætning at udbrede en patriotisk fællesskabsfølelse i befolkningen. Men det var ikke en fællesskabsfølelse, der var kontrasteret af nationale fjendebilleder. Derimod modstillede man »den gode patriot« og »fædrelandets ven« med »den

Tyge Rothe (1731-95) var godsejer og en markant debattør i den sene oplysningstid. Han var efter en europæisk dannelsesrejse stærk influeret af Montesquieu og Rousseaus filosofi og skrev efter hjemkomsten bogen Tanker om Kærlighed til Fædrelandet (1759). Rothe var medlem af flere patriotiske selskaber, og mange af de taler, han holdt i Selskabet for Borgerdyd, blev trykt. Talerne afspejler et iltet temperament og ønske om liberale forandringer i statens indretning. Udateret maleri af Jens Juel (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

falske patriot« og »antipatrioten«. Begreberne blev bl.a. forklaret i en tale holdt i Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg: »Den Egennyttige er villig nok til at indgaae Forbindelser og gjøre Anlæg, hvor egen Fordeel lokker ham frem. De Forslag, han synes at gjøre til det Almindeliges Vel, ere kun Fostere af hans Tjenstvillige Egennytte«. Den sande patriotisme »maa have sit Udspring fra den ædle Lyst, at forfremme andres Vel. Han [patrioten] opofre alt, Fornøjelse, Gods og Liv, for Medborgeres Vel og Frelse. Enhver retskaffen Borger, der viser sig virksom i sin Sirkel, der nøje iagttager sit Kalds Pligter, en saadan Borger bør hædres

med det store Navn: Fædrelandets Ven. Ingen Stand, intet Embede, lader os mangle Lejlighed til at elske Fædrelandet«. ⁴⁶ Patriotisme var en opfordring til hver enkelt borger om at sætte sig ud over sine egne interesser og tage hensyn til det heles vel. Borge-rens indstilling og handlinger stod i forgrunden. Det afgørende var de gerninger man gjorde for staten, at hver enkel borger opfyldte de pligter man var forudset til i forhold til ens stand. Modersmål, afstamning og nationalt tilhørsforhold blev stort set ikke nævnt og spillede ikke nogen rolle for, om man var en god eller dårlig patriot.

Patrioterne begrundede hyppigt oprettelsen af selskaberne med, at de folte sig forpligtet til at være menneskeheden til nytte. Humanitet, menneskekærlighed, menneskelighed, menneskeslægt, menneskevelfærd og menneskevenner var gennemgående ord i kildematerialet. Hyppigt optræder begreberne fædreland og menneskehed i samme sætning. Det formuleredes som komplementære begreber. 1700-tallets patriotisme og tidens kosmopolitiske ideal fremstod ikke som hinandens modsætninger, men lå tværtimod i forlængelse af hinanden. Humanitet var patrioternes ledemotiv, og humanitet indbefattede i princippet hele menneskeheden. Patrioterne fremhævede menneskets universelle rettigheder, og staten og dens velfærdsinstitutioner var midler til at nå målet.

Opdragelse til fædrelandskærlighed var en central tanke i de patriotiske selskabers ideologiske program. Medlemmerne opfordredes til at tage deres børn med i selskaberne, så de i en tidlig alder kunne blive opdraget til at være gode borgere for staten. Patriotisme var ikke blot en opfordring til at handle, det var også en sindelagsetik. Det var vigtigt, at man havde de rigtige følelser, den rigtige samfundsindstilling og ikke blot tilsyneladende var patriotisk. »Den falske patriot« var netop en person, der nok handlede korrekt, men ud fra de forkerte motiver. At *udbrede* patriotiske tanker og *opmuntre* til patriotiske handlinger var centralt. Grundlæggende mente man, at patriotisme var en følelse, der kunne skabes, man kunne *blive* patriot. Den nationale menneskeforståelse adskilte sig markant herfra. I den nationale ideologi fremstilles nationalitet som en naturlig del af den menneskelige identitet, der kommer til syne i såvel den materielle kultur (tøj, mad og nationale symboler), som i individets mentalitet og nationalkarakter. Nationalitet bliver dermed et essenti-

elt begreb, der hævdes at være et grundvilkår for den menneskelige væren, jeg'ets måde at være til på. I den nationale selvforståelse er nationalisme ikke en -isme eller ideologi. Det er ikke tanker man kan tilegne sig eller aflægge sig, men tværtimod et ontologisk grundbegreb på linie med køn og alder. Uanset om man flytter til et andet land, eller ens nation bliver domineret af en anden nation, så *er* man dansk, tysk, svensk etcetera. Individets nationalitet opfattes som uundgåeligt, ufravigeligt, determineret fra fødselsøjeblikket. Herved opstår en dikotomi mellem nationalisme og patriotisme, idet sidstnævnte relaterede sig til det bevidste, det handlingsorienterede, det etiske. I hovedsagen var patriotismen reformatorisk og argumenterende, hvorimod den nationale bevægelse i højere grad var deskriptiv og brugte argumenter, der hvilede på en opfattelse af, at den nationale altid havde eksisteret, det skulle bare vækkes til live igen. For patrioterne var staten skabt af mennesker, i den nationale forståelsesramme hævdes nationen at være vokset frem af naturen.

Lyksalighed var et centralt begreb i den patriotiske ideologi; patrioterne fremhævede, at befolkningen i Det danske Monarki i forhold til andre stater var lykkeligst, og at hensigten med bestræbelserne var at befordre den enkeltes og statens lykke. Den opfattelse blev formuleret meget præcist i *Minerva*: »Nogle nyere Stats-Skribenter havde jo paastaet, at Hoverie og Vorned-Ret eller Livegenskab var en unaturlig Sag, at dette var Statens Lyksalighed, Styrke og Hæder imod; at Hæftelse til Stavnen hindrede Folkeformerelse, Industrie og at Folkelyksaligheds Opkomst, at Industries Udbredelse, Næringsveienes Formering, Ægteskabets Lettelse, Folkeformerelse og med eet Ord, almindelig Lyksalighed, var en ønskelig Sag«. ⁴⁷

I Oplysningstiden havde man en tiltro til menneskehedens kontinuerlige fremskridt. Hver historisk epoke blev betragtet som et stadium i en stadig fremadskridende udvikling på vej mod større lykke, fornuft og humanitet. Nationalromantikken organismetænkning var en modsætning til patrioternes lineære verdensforståelse. I nationalromantikken opfattedes hver kultur og hver historisk epoke som en organisme, der er i konstant forandring; blomstrer, modner og forfalder, for derpå at blomstre igen. Hvert stadium har sin berettigelse og egne præmisser for lykke og civilisation. Det er det teleologiske princip, der er centralt i historismen.

Patrioterne var rationalister og fremhævede fornuftens primat. Men når de talte om fædrelandskærlighed og om at tilsidesætte egne interesser for et større formål var det med patos og i en højstemt sprogton. Patriotismen var ikke blot pragmatisk nytte-tænkning, men appellerede også til folks følelsesliv, og Oplysningstiden antog undertiden karakter af en vækelsesbevægelse. Den pietistiske indflydelse i Danmark var fremtrædende i begyndelsen af 1700-tallet, men var stort set forsvundet ud af det religiøse liv i den sene Oplysningstid, og den rationalistiske kristendom lagde afstand til den pietistiske tænkning. Det er imidlertid min opfattelse, at man kan spore elementer af pietismens centrale tanker og ideologiske strukturer i den patriotiske bevægelse, men i en sekulariseret form.

Der ligger en moralsk emfase i begrebet borgerdyd og der løber en puritansk undertone igennem selskabernes skrifter. Konkret kunne et medlem af Borgerdydsselskabet blive ekskluderet, hvis man gjorde sig »uværdig ved Laster« og »uteerligen leve i aabenbare Selskab med Friller«. ⁴⁸ Pietismen førte i Danmark til et faktisk teaterforbud, der blev opretholdt indtil Christian 6.'s

død i 1746. Analogt hertil havde Borgerdydsselskabet en bestemmelse om, at dets medlemmer ikke måtte deltage i de dramatiske selskaber eller klubberne for musik og litteratur. ⁴⁹ Også patrioternes oplysningsarbejde og deres sociale ansvarsfølelse var pietistisk inspireret. Et andet fællestræk var inderligheden og deres kritik af ligegyldighed. For både den pietistiske kristendom og patriotismen var den personlige tilegnelse af ideerne afgørende, og at den enkelte, konge som tigger, var besjælet af henholdsvis den kristne eller patriotiske følelse. Som det blev formuleret i en tale af Tyge Rothe: »*Endeligen siger jeg, at det Land er lykkeligst og er hæderligst, hvor det rekker højest op og længst ned, at man anseer sig som Staetsborger*«. ⁵⁰ Der var dog den afgørende forskel, at kristendommen ikke spillede nogen central rolle i de patriotiske selskaber. Ønsket om at forbedre moral og sædelighed begrundedes med verdslige normer. Det var et gennemgående argument, at borgerdydernes udbredelse var til fordel for staten.

I et mere overordnet perspektiv kan patriotisme ses som et led i en langstrakt sekulariseringsproces. Patriotismen bar på elementer af en pietistisk tankegang, men det var samtidig en ideologi, der fremhævede det verdslige fællesskab, og foregreb dermed den nationale identitet. I dette synspunkt ligger også, at udviklingen fra et religiøst til et sekulært verdensbillede ikke var en lineær proces, men mere dialektisk end det hyppigt fremstilles. Jeg vil mene, at patriotismen kan karakteriseres som sekulariseret pietisme.

Sammenfatning

I de fire patriotiske selskaber, som jeg i det foregående har gennemgået, formulerede medlemmerne en række nogenlunde sammenhængende udsagn

De patriotiske selskaber var lokale organer for Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs bestræbelser på at udbrede oplysning og tekniske færdigheder blandt landalmuen. Der blev stiftet selskaber i stort set alle købstæder og egne af den dansk-norsk-tyske fællesstat. Selskabernes overordnede formål var at udbrede kærlighed til fædrelandet blandt alle landets indbyggere, således også i Rudkøbing. Koloreret radering af S.L. Lange 1820 (Foto: Det kongelige Bibliotek).

om hvordan samfundet burde indrettes. Det er derfor rimeligt at betegne patriotismen som en ideologi og selskaberne som en bevægelse. Samtidig samlede medlemmerne sig omkring en række uformulerede forestillinger og antagelser og var dermed et tidsbillede på nogle af den sene oplysningstids centrale ideer og strømninger. Frihed var et centralt begreb i selskabernes taler, men i lighed med periodens øvrige landboreformatoriske litteratur tilstræbte patrioterne ikke en fuldstændig liberalisering. De ønskede, at statsmagten trådte til med beskyttende foranstaltninger i takt med, at det feudalt prægede samfund afvikledes. Selskaberne holdt sig inden for ram-

merne af den officielle helstatsideologi, men de var ikke rene instrumenter for regeringen. Selskaberne blev oprettet på privat initiativ og var politiske pressionsgrupper, der stillede krav til de politiske magthavere.

Det griber ind i diskussionen om hvorvidt tidens reformkompleks blev iværksat fra oven eller fra neden. Det her fremlagte materiale er geografisk afgrænset, men viser dog, at reformerne inden for især skoleundervisning og fattighjælp i et vist omfang blev igangsat på lokalt og regionalt plan. Patrioterne fik støtte og opbakning af centralmagten, men først relativt sent i forløbet gik enevælden ind og bød reformernes gennemførelse ved lov.

Der er flere perspektiver i denne undersøgelse. Selskaberne afspejler borgerskabets begyndende politiske selvbevidsthed. Her udtryktes den opfattelse, at borgerskabet ikke blot var den vigtigste stand i riget, men tillige en befolkningsgruppe, som havde en medierende rolle mellem almue, adel og konge. Det var en uartikuleret forventning om, at borgerskabets stigende økonomiske magt modsvarede af stigende politisk indflydelse. Patrioterne distancerede sig fra adelige idealer og fremhævede handlinger på bekostning af stand, borgerdyd i modsætning til ære, og puritanisme og optimisme frem for Senbarokkens forfølgelse og forgængelighed.

Den statsopfattelse, der kom til udtryk i de patriotiske selskaber, var en helstatslig ideologi, der spændte over nationale forskelle. Borgernes nationalitet var underordnet i deres samfundstænkning. I idéhistorisk henseende var patriotismen ikke begyndelsen på en lineær og kontinuitetspræget udvikling, der kulminerede i 1848. Der var mere end tidsforløbet til forskel, patriotisme og nationalisme var to forskellige historiske fremtrædelsesformer for kærlighed til fædrelandet.

Ser man imidlertid på periodens dybereliggende strukturelle ændringer indledte slutningen af 1700-tallet en periode, hvor de trykte mediers stigende udbredelse banede vejen for en ny integrationskultur. Det muliggjorde udviklingen af en fælles verdslig forståelses- og referenceramme i befolkningen, en ny identitetshorisont, der spændte over lokale forskelle. Den borgerlige patriotisme var et led i denne udvikling. De patriotiske selskaber henvendte sig til folket i ordets brede betydning og bestræbte sig på at mobilisere hele befolkningens engagement i statens anliggender. Det var en vertikal integrerende kraft. Set i dette perspektiv peger patriotismen frem mod den senere nationale ideologi.

Patriotiske selskaber i monarkiet og hertugdømmerne 1769-2002

Økonomiske selskaber

Det kongelige danske Landhusholdningselskab. Stiftet i København i 1769. Eksisterer stadig.

Det økonomiske Selskab i Nysted. Stiftet i 1771.

Det nyttige Selskab for Bergenhus. Stiftet i 1773.

Syndmørs praktiske Landhusholdningsselskab. Stiftet i 1773 og ophørt i 1779.

Det romsdalske praktiske Landhusholdningsselskab. Stiftet i 1776.

Stavanger Amts Landhusholdningselskab. Stiftet i 1776.

Det inderøiske Landhusholdningsselskab. Stiftet i 1776 og ophørt i 1782.

Bratsberg Amts økonomiske Opmuntringsselskab. Stiftet i 1777.

Det aggershusiske patriotiske Selskab. Stiftet i 1778 og ophørt i 1790.

Næstveds patriotiske Selskab. Stiftet i 1780 og ophævet i 1809.

Det christiansandske økonomiske Selskab. Stiftet i 1782 og opløst i 1790.

Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft. Stiftet i Kiel i 1786 og reetableret i Altona i 1812. Opløst i 1858.

Det topografiske Selskab for Norge. Stiftet i 1791 og blev i 1809 reetableret som Det kongelige Selskab for Norges Vel. Det eksisterer stadig.

Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg. Stiftet i 1792 og opløst i 1819.

Det økonomiske Velfærdsselskab. Stiftet i 1796.

Det danske og norske patriotiske Selskab. Stiftet i 1803.

Selskabet for Aggers Sogns Vel. Eksisterede i 1808.

Selskabet for Asker Præstegælds Vel. Stiftet i 1808.

Selskabet for indenlandsk Kunstflid. Stiftet i 1808.

Selskabet til Oplysningens og Industriens Fremme i Lolland-Falsters Stift. Stiftet i 1809.

Selskab for Industri og Husflid i Holsteinborg Grevskab. Stiftet i 1809.

Christiania Sogneselskab. Stiftet 1810.

Randers Amts Husholdningsselskab. Stiftet i 1810 og eksisterer stadig.

Fyns Stifts patriotiske Selskab. Stiftet i 1810 og eksisterer stadig.

Ålborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Stiftet i 1810.

Århus Amts økonomiske Selskab. Eksisterede i 1810.

Det økonomiske Velfærdsselskab i Viborg. Eksisterede i 1810.

Selskabet til Bondevelstands Fremme i Øster Flakkenberg Herred. Eksisterede i 1811.

Det økonomiske Selskab i Holbæk Amt. Stiftet i 1812.

Berg Præstegælds Agerdyrknings- og Industriselskab. Stiftet i 1812.

Møns Lands økonomiske Selskab. Stiftet i 1813.

Understøttelsesselskaber

Det forenede Understøttelsesselskab Borgervennen af 1788. Stiftet i København. Eksisterer stadig.

Præmie- og Understøttelsesselskabet for tro Tjenstetyende. Stiftet i København i 1786.

Selskabet til understøttelse af ugifte Fruentimmer i København. Stiftet i 1793.

Die Unterstützungsgesellschaft in Altona. Stiftet i 1799.

Selskaber for uddannelse og oplysning

Det medicinske Selskab. Stiftet i 1772.
Det lollandske Læseselskab. Stiftet i 1782.

Selskabet for Borgerdyd. Stiftet i København i 1785 og ophørt omkring 1791.

Selskabet for Efterslægten. Stiftet i København i 1786.

Det nordiske topografiske Selskab. Stiftet i 1792.

Selskabet for Håndværksstandens Forædling. Eksisterede i 1792.

Præmieselskabet til at anføre den jødiske Ungdom til Kunster og Håndværker. Stiftet i København i 1793.

Det islandske Landoplysningsselskab. Stiftet i 1794.

Selskabet for Druknedes Redning. Stiftet i København 1796.

Selskab til Oplysning og gode Sæders Udbredelse. Det lå i Christianssands Stift og eksisterede i 1800.

Det bornholmske Efterslægtsselskab. Stiftet i 1805 og eksisterer i dag som Bornholms landøkonomiske Forening.

Det veterinære Selskab. Stiftet i 1807.

Hjælpeselskabet i Røgen Sogn. Stiftet i 1811.

Oversigten er baseret på en systematisk gennemgang af Bibliotheca Danica, Dansk Landbrugsbibliografi, registraturen til Den rubinske Samling på Institut for Historie, KU, og anden faglitteratur og arkivalier. Selskaberne er anført i kronologisk rækkefølge. Pga. datidens uens staveformer er der her anvendt nutidig stavemåde. Oversigten er af foreløbig karakter. I de tilfælde, hvor der er usikkerhed om, hvornår et selskab er blevet stiftet, er derfor blot anført, hvornår det tidligst bliver nævnt. Flere af selskaberne havde en kort levetid, og ofte kender vi kun til deres eksistens på anden hånd, f.eks. når der refereres til dem gennem andre selskaber. Andre har efterladt sig betydelige mængder af arkivalier og publikationer.

Noter

1. Se bl.a. Rudolf Vierhaus: »Patriotismus« – Begriff und Realität einer moralisch-politischen Haltung, R. Vierhaus (udg.): Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften, München 1980, s. 9; Christoph Prignitz: Vaterlandsliebe und Freiheit, Wiesbaden

- 1981, s. 2; Maurizio Viroli: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford 1995/1997, s. 1-17; Tidsskriftet »Nations and Nationalism« 1997, bd. 3, s. 139-143.
2. Redegørelsen er baseret på medlemsfortegnelser trykt i »Nestveds patriotiske Selskabs Love«, Sorø 1781; C.E. Mangor: *Efterretning om Nestveds Patriotiske Selskab*, København 1782, samt en utrykt medlemsfortegnelse, opbevaret i selskabets arkivalier: Næstved byfoged, afdeling O, Landsarkivet for Sjælland m.m. (herefter LAK).
3. Holger Lund: *Selskabet for Borgerdyd. Et bidrag til dansk Kulturhistorie*, København 1885, s. 5, 157 og I-XV.
4. Kai Detlev Sievers: *Patriotische Gesellschaften in Schleswig-Holstein zwischen 1786 und 1829*, s. 124-125, R. Vierhaus som anført i note 1.
5. P. Bech: Tale, holden i det patriotiske Selskab i Kallundborg, København 1794, s. 9. Her og i de følgende citater er den originale stavemåde bibeholdt.
6. Kalundborg rådstuearkiv: Det patriotiske præmieselskabs regnskaber. Selskabets protokol, LAK
7. Edvard Holm: *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784-1799)*, København 1888/1975, s. 23-24 og 94-95; Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*, København 1936, første del s. 32-33; Ole Feldbæk: *Denmark, Dann & Diwiddy* (eds.): *Nationalism in the Age of the French Revolution*, London 1988, s. 90.
8. Selskabet for Borgerdyd. Dets Love. 1785. Første Capitel §1. De øvrige selskaber havde lignende formuleringer i deres lovsæt.
9. Uddrag fra Landhusholdningsselskabets Aktiviteter, Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger, 1791, s. 338. Se også A.C.H. Niemann: *Vorschläge, Hofnungen und Wünsche zur Beförderung der Landeskunde, der Nationalbildung und der Gewerbsamkeit in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, Flensburg & Leipzig 1786*, s. 63.
10. Sammenlign med R. Vierhaus som anført i note 1 og Hans Hubrig: *Die patriotischen Gesellschaften des 18. Jahrhunderts*, Weinheim 1957.
11. Nestveds Patriotiske Selskabs Love som anført i note 2, s. 22. Love for det Patriotiske Præmie-Sælskab i Callundborg, København 1793, forteale.
12. Grundlove antagne af Selskabet for Borgerdyd, 1785, indledningen og afsnit syv.
13. Forordningen er trykt i Jacob Henric Schou: *Alphabetisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra 1670 ere udkomne*, Del VIII, s. 362-370.
14. Selskabet for Borgerdyd. Dets Love, 1785, Andet Capitel §3.
15. Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834*, København 1960, s. 135.
16. A.H. Stibolt: *Talen hvormed Sælskabet for Borger-Dyd blev aabnet*, København 1785, s. 5.
17. Selskabet for Borgerdyd. Dets Love., 1785, Andet Capitel, §10 og Tredie Capitel, §1.
18. Patrioten. Et Maanedsmagasin af blandet Indhold. Udgivet af landsdommer Hoff, Kbh. 1811-13, s. 16 og 201. Magasinet var talerør for de patriotiske selskaber.
19. C.E. Mangor som anført i note 2, s. 1, 3 og 8 og L. Satterup, N.R. Suhr og L.J. Benzon: *Korte Afhandlinger over vigtige Sandheder*. Udgivet ved det lollandske Læseselskab, 1782, s. 16.
20. Borgervennen, Siette Aargang 1793-94, s. 167.
21. J.G. Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Berlin 1965 (originaludgave 1784-1791), Siebente Buch, afsnit 2, s. 255 og 261, Neuntes Buch, afsnit I, s. 336.
22. Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger, 1791, s. 337.
23. C.E. Mangor som anført i note 2, s. 65-66.
24. Kommercekollegiet, pakke 895: Diverse sager vedrørende Linned- og Sejldugsmanufaktur, Rigsarkivet
25. Næstveds patriotiske Selskabs arkivalier som anført i note 2, brev dateret Næstved 17.3.1794 fra inspektør Lund til Bielke.
26. Dette afsnit er delvist baseret på en artikel, jeg tidligere har udgivet i *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum* 2001.
27. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1787 s. IX.
28. A.C.H. Niemann som anført i note 9, s. 25, 44, 48, 52, 54, 57, 71, 75 og 87
29. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1787 s. XII.
30. W.E. Christiani; *Ueber die Leibeigenschaft, nach Gründen des Naturrechts*, Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1787, s. 134-166.
31. Se også Ruth Hemstad: *Historie og nasjonal identitet. Kampen om fortiden i det dansk-tyske grenseland 1815-1840*, KULTs skriftserie nr 57, Oslo 1996, s. 44.
32. Se Ole Feldbæk og Vibeke Winge: *Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation*, Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*. Bd. 2, s. 9-109, København 1991.
33. Månedskorrespondenten Haderslev 1790-91, s. 91-105.
34. S***** (navnet er ikke angivet): Tale holdt

- den 31. Martii 1785 i Selskabet for Borgerdyd, s. 4-5.
35. Bl.a. W.E. Christiani som anført i note 30, især s. 135 og 143.
36. N.R. Suhr: Tvilling-Rigets lykkelige Forfatning I Forhold til andre europæiske Nationer. En Tale holden i det Kallundborgske patriotiske Selskab, København 1793, s. 12-13.
37. M. Viroli som anført i note 1, s. 72, 75, 77 og 84.
38. Se bl.a. Th. E. Bartholin: Tale holden på Kongens Fødselsdag d. 29.1.1796 i Det patriotiske Præmie-Selskab i Callundborg, s. 7.
39. Denne opfattelse kom bl.a. til udtryk ved modtagelsen af Frederik 6. på en kongerejse til hertugdømmerne i 1815: Befolkningen havde her udsmykket deres huse med bannere, hvorpå der stod »*Ewig Treue*«. Jf. Neue Schleswig-Holsteinischen Provinzialberichte 1815 s. 436-38.
40. Povl Bagge og Povl Engelstoft (udg.): Danske politiske Breve Bd. 1, 1830-1840, København 1945.
41. Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger Aar 1791, s. 417.
42. Øystein Sørensen: Frihet og Enevælde, Oslo 1983, s. 34-38; Jens Arup Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde, (Norsk) Historisk Tidsskrift 1957-58, s. 410.
43. C.E. Mangor som anført i note 2, Fortale.
44. Emanuel Balling: Patrioten. Et originalt dansk Ugeblad, København 1782, s. 22 ff. Patrioten var ikke organ for et patriotisk selskab, men Balling var sekretær i Borgerdydsselskabet. Henviisningen til Sneedorff refererer sandsynligvis til, at han i Den patriotiske Tilskuers forsvar af det danske sprog, bl.a. 1761, s. 721 ff. Sneedorff fremhævede dog også gode handlinger på bekostning af fødested og sprog, eksempelvis i Den patriotiske Tilskuer, 1761, s. 7. Han var altså ikke entydig på dette punkt.
45. Borgervennen 1789, s. 77. Se også M***** (navnet er ikke angivet): Tale holdt den 9. Jan. 1785 i Selskabet for Borgerdyd, s. 17.
46. N.R.Suhr: Tale holden i det Patriotiske Præmie-Selskab i Kallundborg. København 1792, s. 7-11.
47. Christen Henriksen Pram og Knud Lyne Rahbek: Minerva. Et Maanedsskrift, 1785, s. 25.
48. Grundlove antagne af Selskabet for Borgerdyd. 1785, indledningen og afsnit syv.
49. Grundlove antagne af Selskabet for Borgerdyd, 1785, Artikel VI. Denne bestemmelse førte dog til protester. Blandt andre polemiserede K.L. Rahbek mod den i Minerva 1785, s. 105.
50. Tyge Rothe: Til Publikum: Om Selskabet for Borgerdyd, København 1785, s. 12.

De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by

Gunnar L.H. Svendsen

Fortid og Nutid, september 2002, s. 188-203

De historiske kilder vidner om den meget store betydning, ungdomsforeningerne har haft i de danske landdistrikter i første halvdel af det 20. århundrede. Alligevel har ungdomsforeningerne været et forsømt felt i forskningen. Ud fra et såvel internationalt som nationalt perspektiv vil denne artikel søge at råde en lille smule bod herpå.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk. Eks. lektor ved etnografi, Århus Universitet. 1999-2002 ansat som ph.d.-stipendiat ved Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Ph.d.-projektets titel er »Livsvilkår og boligbyggeri i de danske landdistrikter 1950-2000«, og det indgår i programmet »Mennesker i det agrare landskab« under Forskningsrådenes tværfaglige forskningsinitiativ Det agrare landskab i Danmark 1998-2001. Har tidligere skrevet artiklen »Historien anskuet som et kapitelmarked«, bragt i *Fortid og Nutid* bd. 1, 2001, s. 23-51.

Der kan ikke herske tvivl om, at De danske Ungdomsforeninger (D.d.U.) har haft en særdeles stor betydning for det kulturelle liv i de danske landdistrikter fra omkring 1900 til 1950.¹ På trods af dette har ungdomsforeningerne været et decideret forsømt område indenfor forskningen.²

Jeg vil i denne artikel forsøge at råde en smule bod herpå. Det vil jeg gøre ved at anskue D.d.U. i perioden 1900-1950 *udefra* såvel som *indefra*.

Gennem *udefra*-perspektivet vil jeg sætte D.d.U. ind i en større historisk sammenhæng, hvor de kan ses som et produkt af stærke nationale og internationale strømninger. Dette vil jeg gøre med brug af en række nyere, sociologiske begreber. Gennem *indefra*-perspektivet vil jeg se på den særegne udvikling mod organisatorisk decentralisering indenfor D.d.U. gennem perioden – en udvikling, der iøvrigt adskiller sig markant fra udviklingen indenfor det økonomisk orienterede foreningliv i landdistrikterne. Dette vil jeg gøre ved at gennemgå en række ar-

tikler fra *Højskolebladet*. Endelig vil jeg vise, hvorledes ungdomsforeningerne i stigende grad blev en katalysator for kampen mellem land og by.

Flugten fra hjemmet og den nye filantropiske bølge

Når undtages de mere interne diskussioner om højskolens og grundtvigianismens rolle i samfundet, vidner artiklerne i *Højskolebladet* 1900-1950 om i hvert fald tre hoveddebatter indenfor det kulturelle område.

Den første debat, der især dominerede frem til omkring 1930, udformede sig som en strid mellem civilsamfund og stat i form af en ophedet diskussion om især to spørgsmål: skulle man have frikirker fremfor en statskirke? Og var friskoler at foretrække fremfor statskoler? Specifikt hvad angår landdistrikterne, blev en udløber af denne diskussion igennem 1930'erne en heftig og meget følelsesmæssig debat omkring den lov om centralskoler på lan-

det, der blev endelig vedtaget i 1938. Herudover diskuterede man iøvrigt statens rolle i forbindelse med indførelse af de georgeistiske principper ved udstykning af husmandsbrug. Udover principielle diskussioner om begreber som frihed og folkestyre tog en anden debat gennem 1940'erne og op til 1950 udgangspunkt i modsætningen mellem land og by. Endelig finder vi en gennem hele perioden utrættelig debat om det, der bredt blev kaldt for ungdomssagen.

Den sidste debat knyttede sig allerede tidligt til en diskussion om, om det var hjemmet eller det omgivende samfund, der var af størst betydning for den unges udvikling – et stridspunkt, der refererede til friskole-statsskole spørgsmålet.³ Især fra og med 1890'erne og op til tiden omkring Første Verdenskrig syntes den holdning at vinde udbredelse, at de unge i stigende grad blev overladt alt for meget til sig selv og dermed let blev ofre for åndelige forvildelser. Det var korporationernes stigende dominans og den følgelige »flugt fra hjemmet«, der var årsag til dette. Med andre ord forlod en stadig større del af befolkningen deres fødehjem for at arbejde i byerne eller – hvad angår landbougdommen – som medhjælpere på gårde, der lå fjernt fra deres hjemegn. Figur 1, der viser antal flytninger indenfor landets grænser fra århundredeskiftet til i dag, kan ses som en indikator for denne opløsning af stedslig forankring (på engelsk: *local disembeddedness*), der har rødder tilbage til »Foreningstidens« begyndelse i det 19. århundredes første årtier.⁴

Det er dog i perioden fra 1900 og frem til omkring 1930, at den tiltagende opløsning af en stedlig forankring for alvor synes at kulminere i takt med forbedringen af samfærdselsmidlerne. Den markant øgede mobilitet i samfundet skyldtes her ikke mindst de yngre generationers opbrud fra hjemmet og – ofte også – fra hjemegnen.

Ungdomsbevægelsen eller ungdomssagen, der ligesom andelsbevægelsen hovedsageligt vandt udbredelse i landdistrikterne, skal opfattes som civilsamfundets forsøg på at afhjælpe den rød-løshed og ensomhed blandt de unge, som flugten fra hjemmet havde forårsaget. Hermed opstod en ny bølge af frivilligt, organisatorisk arbejde af filantropisk natur, der på mange måder kan sammenlignes med »bondevennernes« bestræbelser på at lette landbobe-folkningens kår i første halvdel af det 19. århundrede.

Opløsningen af social kapital i hjemmene

Den amerikanske sociolog, James S. Coleman, har skildret, hvorledes flugten fra hjemmet og den tiltagende, korporative organisation rent historisk kan spores tilbage til industrialiseringen og den proces, der bredt kan betegnes som den demografiske transition i den vestlige verden. Den før-industrielle periode var således karakteristisk ved, at forældrene brugte deres børn som arbejdskraft, at børnene til gengæld skulle tage sig af deres alderende forældre, samt at familien generelt blev betragtet som den vigtigste enhed, hvis historiske kontinuitet man søgte at bevare fra generation til generation.⁵ En hindring for økonomisk vækst var imidlertid familiens nærmest kvælende »greb« og »landsbyens bånd og forpligtigelser«.⁶ På den måde blev det post-industrielle, korporativt organiserede samfund ikke blot præget af mindre stedslig forankring med en identitetskrise for det enkelte menneske til følge men også i mere positiv retning af: »a reversal of the flow of wealth from a young-to-old flow (characteristic of village and traditional societies) before the [demographic] transition, to an old-to-young (primarily from parents to children)

Figur 1: Samlede indenlandske flytninger 1910-99, i % af befolkningen.

Kilde: Folketællingen 1940, statistiske årbøger. Note vedr. kilder og databrud: Tallene indenfor perioden 1910-1918 er fundet i folketællingen 1. februar 1921, Tabel XXXIII, s. 60 i tekstafdelingen. De opregner for de enkelte år summen af antal »tilflytninger til hovedstaden fra provinsbyerne/landdistrikterne; til provinsbyerne fra hovedstaden/landdistrikterne; til landdistrikterne fra hovedstaden/provinsbyerne« samt antal »omflytninger mellem provinsbyerne indbyrdes og mellem landdistrikterne indbyrdes«. Herfra er der et DATABRUD til tallene fra 1925-1969. Tallene indenfor perioden 1925-1969 er fundet i statistiske årbøger under »Ændringer i folkeregistre« under kategorien »Tilflyttede til hovedstaden/provinsbyerne/landdistrikterne med flyttebevis«, samlede antal. Tallet for 1929 forekommer usandsynligt højt og er derfor ikke medtaget. Herfra er der tale om et DATABRUD frem til tallene fra 1971-1999, der er fundet i statistiske efterretninger (befolkning og valg: flytninger og vandringer) under kategorien »Flytninger mellem kommuner«. I den ovenfor viste tidsserie er flytninger indenfor landsogne (1925-1969) samt indenfor kommuner (1971-1999) ikke inkluderet.

flow characteristic of modern societies, after the transition».⁷

I sine undersøgelser af social kapital i det industrialiserede, moderne samfund har Coleman i et synkront, sociologisk perspektiv understreget betydningen af tillid på et helt overordnet plan. Således er netværkssamarbejdet – dvs. den sociale kapital – hos en gruppe mennesker, hvor graden af tillid er høj, langt mere effektivt end hos en tilsvarende gruppe mennesker, hvor graden af tillid er lav. Eller, som den amerikanske politolog Robert Put-

nam har udtrykt det, jo mere af en sådan tillidsbaseret social kapital, der findes i et samfund, jo mere »smøres« dette samfund: »Trust lubricates society».⁸

Går vi ned på mikro-planet er hypigheden af social kontakt mellem forældre og børn naturligvis af yderste vigtighed, for – som Coleman konstaterer – foregår der ingen kommunikation i familien, kan der naturligvis heller ikke overføres viden, menneskelige værdier o.lign. fra forældre til børn. Et konkret nutidsproblem er således, at

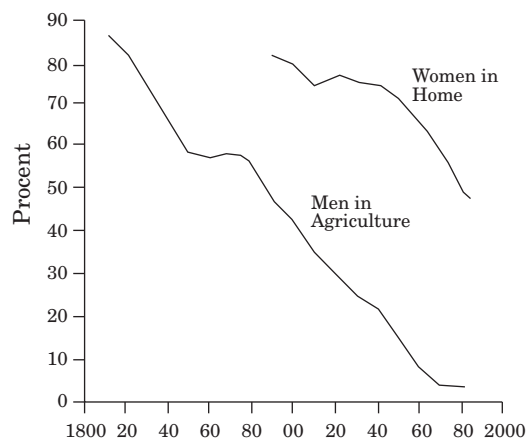
mange forældre simpelthen ikke har tid til at overføre en iøvrigt stor, human kapital til deres børn – en underinvestering, der iøvrigt kan anskues som et negativt udslag af den demografiske transition, idet forældrene hverken økonomisk eller kulturelt (i form af slægtstraditioner) har en motivation for at bruge deres tid på andre end sig selv.⁹ Dette er katastrofalt, eftersom forudsætningen for at human kapital overhovedet kan overføres – social kapital – jo netop udspringer af en investering af (livs)tid. Ifølge Coleman's egne feltarbejdsundersøgelser forekommer endelig netværkenes lukkethed, *closure*, at være af vital betydning for dannelsen af en positiv og hermed samfundsgavnlig social kapital. *Closure*, defineret som det forhold, at forældrene kender og hyppigt omgås deres børns venner samt disse venners forældre, sikrer nemlig en effektiv social kontrol i form af en bred konsensus om normer og sanktioner indenfor de enkelte netværk.¹⁰

Ungdomsforeningerne som en erstatning for familien

I Danmark sætter flugten fra hjemmet – som indbefatter flugten fra land til by – for alvor ind omkring år 1900. Dette er iøvrigt også tilfældet med lande som Canada og Tyskland, hvilket en indikator eller proxi som størrelsen af arbejdsstyrken i landbruget vidner om (se figur 2 og 3). Skredet fra et præ-industrielt, familiebaseret samfund til et moderne, korporativt organiseret samfund røber sig i såvel ungdomsdyrkelse som ungdomskrise.

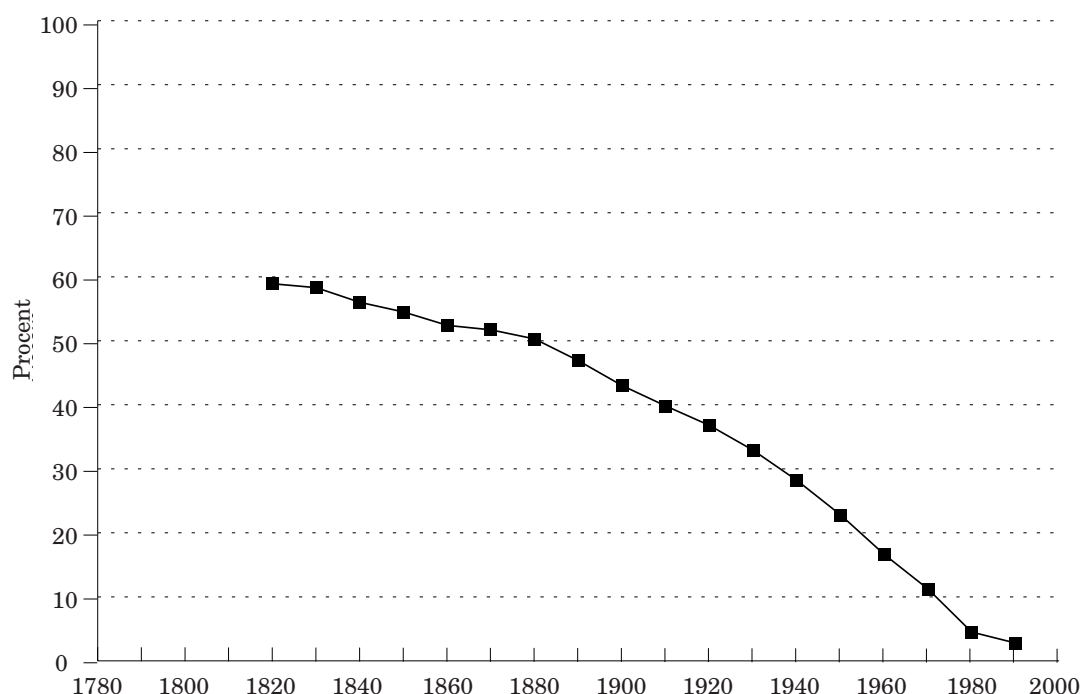
Herhjemme kunne de eksistentielle problemer i første omgang spores hos ungdommen i de ekspanderende byer, ikke mindst i hovedstaden. Det var da også for de »fordærvede københavnere«, man i 1899 stiftede Kirkelig Ungdomsforening (K.U.), hvis formål var

at »udbrede Oplysning i grundtvigsk Aand«. Der var tale om et forebyggende arbejde i form af ugentlige aftenmøder med oplæsning, sang og foredrag for herigennem at yde de unge »hjælp til selvhjælp«. ¹¹ På samme tidspunkt etablerede et lignende foreningsmiljø sig, nemlig den såkaldte københavnske ungdomsbevægelse, der var en i begyndelsen stærkt grundtvigiansk orienteret ungdomsafdeling af den danske gren af den internationale YMCA-bevægelse, KFUM – en organisation, der ligesom KFUK efterhånden blev uløseligt knyttet til Indre Mission, ikke mindst i landdistrikterne. ¹² Disse to tidlige, præste-dominerede ungdomsorganisationer blev dog ikke udelukkende oprettet på en dyster baggrund med det formål at lede storbyens unge væk fra fortabelsens vej – de var samtidigt også et udtryk for en »dyrkelse af ungdommen og dens muligheder« ud fra den nationalromantiske idé om den stærke personlighed. Som en fortsættelse af den religiøse konflikt i det 19. århundredes sidste halvdel var der hermed tale om et in-

Figur 2: Arbejdskraft ansat i landbruget i % af arbejdsstyrken, 5 europæiske lande i det 19. og 20. århundrede.

Kilde: gengivet efter James S. Coleman: *The Rational Reconstruction of Society*. *American Sociological Review*, 58, 1993, s. 1-15, s. 3.

Figur 3: Arbejdskraft ansat i landbruget i % af arbejdsstyrken, Danmark, 1820-1990.

Kilde: Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. II: 1914-1970, 1974, s. 201-204, landbrugsstatistikker.

kluderende og elitært, grundtvigiansk foreningsmiljø i modsætning til de indremissionske ungdomsforeninger, der i høj grad var ekskluderende og egalitære: »KFUM var (...) åben for alle (...) På den anden side fandtes der også en elitær menneskeopfattelse og en dyrkelse af personligheden. Lederne var »de stærke kristne«. Jesus var hovedingen, som hans mænd følger (...) Retfærdiggørelsen sattes til dels i skygge af Helliggørelsen, og det skabte dermed også et modsætningsforhold til Indre Mission. Her ønskede man ikke blandt de omvendte en splittelse mellem to slags kristne; de almindelige, og dem med et større mål af åndsfylde«. ¹³

Ligesom ungdomsforeningerne i byerne havde ungdomsforeningerne i landdistrikterne primært til mål at forebygge »Faren for Udskejelser« ved at

udfylde en ofte rodløs landbougdoms fritid med meningsfyldte og gerne også åndsudviklende beskæftigelser. ¹⁴ Hermed blev formålet dybest set at lade et frit og sundt ungdomsfællesskab erstatte det familienetværk, den unge havde mistet – enten fordi, han eller hun rent geografisk var blevet adskilt fra sine slægtninge, eller fordi vedkommende var blevet forsømt af eller fremmedgjort overfor familien. I 1914 gav Bendix Madsen meget rammende udtryk for denne store bekymring for ungdommen, der prægede hele samtiden: »De unge Mennesker har ved deres Konfirmation lukket barndomshjemets Dør efter sig; den står vel altid åben for dem, men det er måske sjældent, de kan få Lejlighed til at komme der. Ude blandt femmede må de tjene deres Brød; det fremmede Hjemets Dør

er måske utilgængelig for dem; når så Ungdomslivet i dem begynder at fryse, ja så må de i Fritiden ud, hvor de i alt Fald kan glemme, hvad de savner. Det er da et tilfældigt Selskab, ofte en dårlig Erstatning for et godt Hjem, der bliver deres Tilflugt (...) Således kan Livet komme til at frembyde et meget trist og mørkt Billede af en Ungdom, der er kommen på Afveje, navnlig fordi den i den endnu ubefæstede Alder har savnet et Hjem, hvor den kunde være skærmet og ledet af gode Mennesker. Derfor arbejdes der stærkt i vore Dage for at skaffe de unge den bedst mulige Anvendelse af Fritiden til Erstatning for det Hjem de må savne, indtil de en Gang selv stifter Hjem«. ¹⁵

Ungdomsforeningerne på landet blev ligesom skytteforeningerne og de politiske foreninger – hvoraf navnet iøvrigt hidrører – dannet i forbindelse med 1880'ernes politiske røre. De første blev stiftet på Fyn af tidligere højskoleelever og blev da også bredt opfattet som »en slags Højskoler i det smaa«. ¹⁶ Begyndelsen blev dog gjort på Tåsinge i 1887, hvor formålet karakteristisk nok havde været »at samle de unge til Værn om det danske Folks grundlovmæssige Frihed og at dygtiggøre dem til at opfylde deres Borgerpligter«. ¹⁷ Samme år stiftedes på Fyn Nr. Aaby Ungdomsforening. Lederen her var manden, der skulle blive en af hovedkræfterne bag bevægelsen, friskolelærer Olaf Nielsen. Ifølge denne havde meningen med en sådan forening været »at søge at bringe de unge i Forbindelse med noget af det, der paa Højskolen havde bragt Lys og Glæde i Sind og Tanke og derved øget ens Livsmod«. ¹⁸ To år efter stiftedes Øster Skerninge Ungdomsforening, og flere andre fulgte efter, således at der i 1894 var basis for oprettelsen af den første samvirkeforening, De sammensluttede fynske Ungdomsforeninger, der fik Olaf Nielsen som formand. Formålet med dette samarbejde var »gensidig

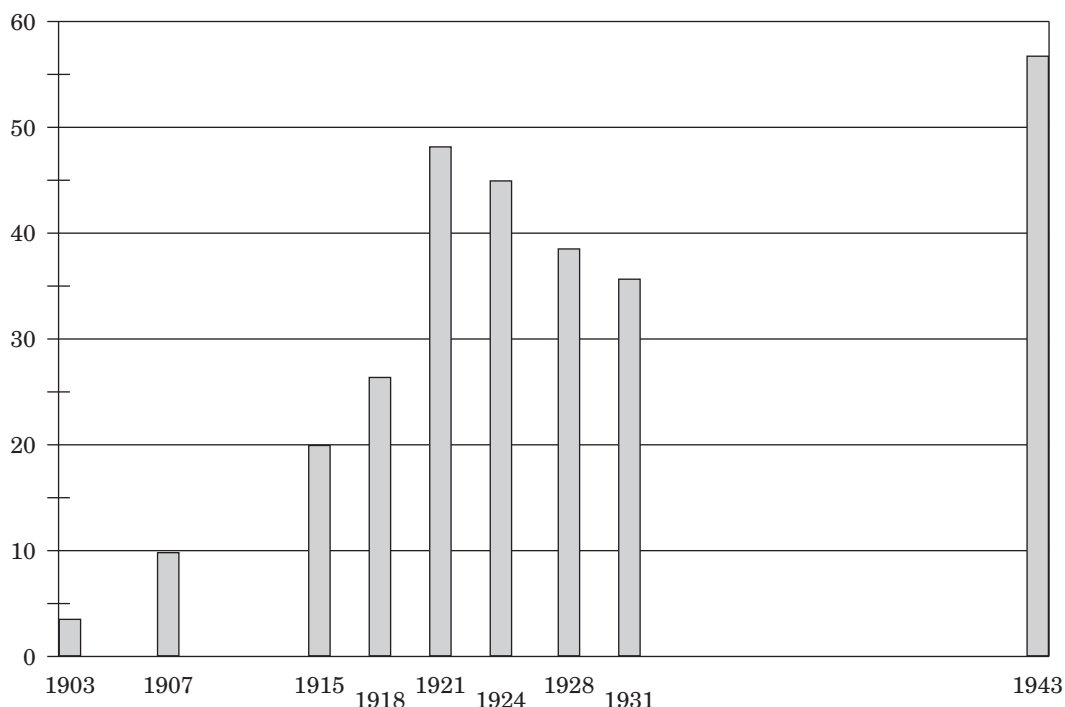
at støtte Ungdomsforeningerne i det hjemlige Arbejde ved at formaa Mænd til at holde Foredrag eller Oplæsning for en billig ensartet Betaling ud over Rejseudgifterne«. Herudover forpligtigede man sig til årligt at afholde et fællesmøde samt et sommermøde. ¹⁹

Parallelt hermed og uden forbindelse med bevægelsen på Fyn dannedes der på Koldingegnen en ungdomsforening anført af pastor Mads Ring fra Vonsild syd for Kolding. Her var formålet i 1899: »Foreningen samles i Forsamlingshuset til Foredrag, Oplæsning, Sang m.m. og søger derigennem at fremme Sammenhold og Fællesskabsfølelse mellem de unge, der sluter sig til Højskoletanken«. ²⁰ Ved dannelsen af De sydøstjyske Ungdomsforeninger året efter blev sætningen »der slutter sig til Højskolen« dog skiftet ud med det mere religiøst orienterede: »der paa god kristelig Grund vil arbejde for god, sund, folkelig og kristelig Oplysning«. ²¹

Den 5. januar 1903 fusionerede de to provinsielle foreninger i det, der i de følgende år skulle blive til en succesfuld, landsdækkende sammenslutning, De danske Ungdomsforeninger (D.d.U.) (Se figur 4). Hermed fuldendtes – i hvert fald på et rent formelt-organisatorisk plan – den korporative organisering i landdistrikterne indenfor det kulturelle liv omkring et helt tiår før, det samme skete indenfor det økonomiske samarbejde. ²² På trods af dette udviklede det kulturelle foreningsliv på landet sig ikke i nær så centralistisk retning, som det blev tilfældet med organisationer som FDB, Andelsudvalget, Andelsbanken og, lidt senere, Landbrugsrådet, hvilket vil fremgå af det følgende.

Slaget om § 2

Årsagen til, at det kulturelle samarbejde rent indholdsmæssigt formede sig anderledes end det økonomiske,

Figur 4: D.d.U. Medlemstal 1903-1943, i tusinder.

Kilde: Jens Marinus Jensen: *De danske Ungdomsforeninger*, J. Bukdahl og J. M. Jensen (red.): *Fri Ungdom. Dansk folkeligt Ungdomsarbejde*, 1944, s. 80-122, s. 84-85.

skal findes i de principielle diskussioner om en sådan samvirkeforenings formål. Disse udspandt sig primært i Højskolebladet samt i D.d.U.'s eget blad *Dansk Ungdom* i årene fra stiftelsen i 1903 til omkring 1910. I modsætning til udviklingen indenfor andelsbevægelsens samvirker var der her lige fra begyndelsen tale om to fløje – den centraliserende og den lokaliserende – der straks indlod sig på en forholdsvis jævnbyrdig kamp. Det viste sig her at være af afgørende betydning, dels at fællesforeningen var blevet til på initiativ af to »foreningsarkitekter«, dels at den ene af disse to, fynboernes Oluf Nielsen, var sympatisk indstillet overfor en decentral foreningsstruktur og hermed kom til at danne modvægt til den anden, jydernes Mads Ring, der i de første år helst så en ledelsesstyret fremfor en medlemsstyret organisation.

I første omgang formede kampen sig som et stort slag om den vigtige § 2 i vedtægterne. Hvor vedtagelsen af formålsparagrafferne indenfor de økonomiske samvirkeforeninger ikke gav anledning til de store principielle diskussioner – omvendt ungdomsforeningerne syntes man her i højere grad at diskutere midlerne fremfor de overordnede mål – herskede der indenfor D.d.U. stor strid om to grundlæggende, interrelaterede spørgsmål, der på sigt også knyttede sig til ledelsesspørgsmålet: Skulle foreningen være en opdragende institution eller et frit samlingssted for de unge? Og skulle den udelukkende virke for den kristne danske landbougdom eller for *hele* ungdommen?

I den første formålsparagraf fra 1903 blev det jydernes betoning af det kristeligt-opdragende, der kom til at dominere over fynboernes nationalt

Forsamlingshuset i Ryslinge på Fyn. Opført 1871. (Foto: forfatteren, februar 2001).

prægede højskoleånd: »*Formaalet er at fremme Sammenholdet og Fællesskabsfølelsen mellem de unge, der paa kristelig Grund vil arbejde for god, sund folkelig og kristelig Oplysning*«. ²³

Disse ord var direkte taget ud af jydernes vedtægter. Til gengæld var det fynboernes formand, Oluf Nielsen, der blev valgt til formand for den nye fællesforening. Imidlertid mente flere, at Mads Ring og hans støtter stod for en uheldig ekskluderende tendens, der i formålsparagraffen skinnede igennem som et fortsæt om at tage ungdommen – og her alene den kristne ungdom – »*ved Haanden og hjælpe dem fremad*« istedetfor at udspringe af *ethvert* interesseret ungt menneskes »*egen Higen og Villen*«. ²⁴ Valget stod altså – som det senere blev udtrykt – mellem ungdomsforsorg og ungdomsbevægelse. På et ideologisk plan støttede den sidstnævnte retning sig til det grundtvigske »*Menneske først og Kristen*

saa«, der også var blevet gjort til slagord i striden med de hellige. »*Kan man*«, blev det sagt i årsmødeberetningen i 1911, »*leve et sundt Menneskeliv, er Grunden sikkert dermed ogsaa beredt for det dybere: Gudsforholdet*«. ²⁵

Denne sætning vidner om, at D.d.U. efterhånden havde udviklet sig i retning af en ungdomsbevægelse, dvs. et landsdækkende netværk af lokale foreninger med åbent medlemskab, der blev oprettet, styret og drevet af medlemmerne selv – akkurat ligesom det i 1880'erne havde været tilfældet indenfor andelsmejeribevægelsen. Det endelige gennembrud kom ved generalforsamlingen i 1912, hvor man med begejstring vedtog en revideret udgave af § 2, der lød som følger: »*Formaalet er paa kristelig Grund at virke for al god, sund, folkelig og kristelig Oplysning og at fremme Sammenholdet og Fællesskabsfølelsen mellem de Unge*«. ²⁶ Den demokratiske tendens, der her-

med blev institutionaliseret i formålsparagraffen, afspejler meget tydeligt den mentalitetsændring, der fandt sted indenfor ledelsen i D.d.U. gennem perioden.

Det selvbestaltede formynderi overfor stedslig forankring

I de første år tydede imidlertid alt på, at pastor Mads Rings bestræbelser i retning af at gøre D.d.U. til et ekskluderende netværk med en stærk oppefra-og-ned styring ville sejre. Også her var det – som hos Severin Jørgensen og Anders Nielsen – den gradvise virkeliggørelse af visionen om den perfekte organisationsbygning, der i almenvellets navn blev det mål som legitimerede midlet, stærk ledelseskontrol og centralisme. En naturlig følge heraf var, at ikke alle kunne deltage i fællesskabet på lige fod – meget lig den organisatoriske lukkethed, som en af den 'gode sag' henrevne Severin Jørgensen efterhånden skabte ved mere eller mindre eksplicit at dele andelsfolket op i et A- og B-hold, hvor kun andelsbevægelsens uegennyttige og idealistiske ildsjæle kunne henregnes til de »ægte« andelsmænd.²⁷

Det var en idé om, at fællesforeningen skulle overtage de lokale foreningers opgave med at skaffe og aflønne foredragsholdere, der i første omgang havde skurret i ørene. Men det blev et forslag om et 4-dages højskolekursus for ungdomsforeningsledere fremsat af pastor Ring og pastor Grell-Christensen, der fik bægeret til at flyde over og hermed udløste et heftigt angreb fra »lokaliserings-fløjens« side. Typografen Erik Brandt Klixbüll fra Kolding gav i tre artikler *Højskolebladet* i 1905 udtryk for denne retnings holdninger.

I forslaget så Klixbüll for det første en generel tendens til at prioritere organisationen over foreningsarbejdet, dvs. formen over indholdet. Men, argu-

menterede han, man opnåede ikke det fælles bedste ved til stadighed at »*lappe og pille ved Organisationens ydre Former*« men kun ved direkte at tjene livet i de lokale foreninger – og det gjorde man iøvrigt bedst ved at lade disse bestemme selv: »*Ethvert Forsøg paa gennem Centralisation at uniformere Bevægelsen er aldeles afgjort af det onde, og kan De danske Ungdomsforeninger ikke faa nogen Bund i deres Samvirken uden at komme ind paa Skraaplaner, som fører i den Retning, var det sikkert bedst for Ungdomsbevægelsen i det hele, om det sluttede Samarbejde snarest maatte ophøre (...)* [Foreningssammenslutningen] *skal ikke optræde som selvbestaltet Formynder*«. ²⁸

Denne centralisation hidrørte ifølge Klixbüll fra en »*usund Foretagsomhedens Aand i nogle af Ungdomsforeningernes Ledere*«. Ja, disse var simpelt hen opfyldt af en rastløs trang til »*blot at få Lov at gøre noget*« – hvilket han, Klixbüll, med beklagelse måtte erkende, de også i al for vid udstrækning fik lov til på et tidspunkt i Danmarkshistorien, hvor den store majoritet af passive, menige foreningsmedlemmer syntes tryk ved at overlade alle beslutninger til foreningsledelserne.²⁹ Og han fortsatte: »*Det er jo da saa godt, vil man vel sige, at der er nogen, som vil gøre den personlige Indsats ved et energisk Arbejde for den gode Sag. Og det er der naturligvis noget i; men mon ikke denne Iver efter endelig at faa noget gjort i mange Tilfælde virker som en brutal Indgriben, en stadig forstyrrende Uro, der hindrer det, man har faaet Lykke til at saa, i at gro den stille Vækst, som skal til, for at det ret kan fæste Rod*«. ³⁰

Med deres på én gang aggressive og sårbare tone minder Rings gensvar til forveksling om Severin Jørgensens gensvar overfor Knud Thøgersens kritik i *Andelsbladet*: De samme anklager for mangel på solidaritetsfølelse, for

I ungdomsforeningerne blev dilettantteater populært fra og med 1920'erne. Også efter 2. Verdenskrig har man spillet meget dilettant, hvorfor mange ungdomsforeninger i løbet af 1970'erne logisk nok blev omdannet til dilettantforeninger. Et eksempel er Bovlund Foredrags- og Ungdomsforening i Nørre Rangstrup kommune, Sønderjylland, der siden begyndelsen af 1970'erne hovedsageligt har fungeret som en dilettantforening. Fotografiet viser den nye friluftsscene, opført af medlemmerne selv og indviet i juni 1999 (Foto: Jette Kvist, Bovlund, juni 1999).

grimme beskyldninger og uberettiget mistænkeliggørelse der i offentligheden kan »give Rum for alle ondskefulde Gisninger« og hermed være sagen til ubodelig skade, osv.³¹

I det hele taget har Ring-Klixbüll kontroversen så mange lighedspunkter med Jørgensen-Thøgersen kontroversen, at man fristes til sige, at der her er tale om en klassisk konflikt, der hører den korporative organiserings tidsalder til. Dog – som allerede antydnet – blev udfaldet af stridighederne indenfor det henholdsvis økonomiske og kulturelle samarbejde ikke det samme. I længden viste lokalisering-fløjen indenfor D.d.U. sig stærkere end centraliserings-fløjen. Årsagen hertil skal for det første ses i, at formanden gennem perioden hed Olaf Nielsen – en person med en jævn og beskeden karakter, der havde store evner som mægler.³² For det andet nægtede lokalforeningerne ved flere tilfælde at underlægge sig fællesforeningen – ja, meldte sig endog ud, hvis de følte, at deres interesser blev gået for nær.³³ Endelig blev Mads Ring og hans meningsfæller også mildere stemt med årene, hvilket lettede samarbejdet betydeligt.³⁴

På den måde forenedes indenfor De danske Ungdomsforeninger en centralistisk, korporativ organisering med en decentral struktur, der fremmede det lokale selvstyre. Det var så at sige »andelskætterne« Knud Thøgersens og Mads Bjerres idé om selvstyrende hovedforeninger under en svag fællesforening, der realiseredes i denne – gennem det meste af det 20. århundrede – yderst betydningsfulde del af det kulturelle samarbejde i landdistrikterne. Resultatet blev en bibeholdelse af foreningsåbenhed og fri meningsudveksling, hvilket førte til endnu flere personlige modsætningsforhold, åbne konfrontationer og følgelig også til flere revideringer af vedtægternes § 2. Til gengæld undgik man på den måde den »brutale indgriben«, Klixbüll havde advaret imod – snarere lod man de lokale foreninger gro op og forme sig, som de stedslige vilkår nu tillod det. I 1944 kunne man således fastslå: »Det centrale i De danske Ungdomsforeningers arbejde er det lokale Arbejde – Arbejdet ude i Sognene. Den større Organisation er til for at tjene dette. Den har intet Maal i sig selv. Den er et brugeligt Arbejdsredskab til Hjælp for det egentlige – de enkelte Foreningers Arbejde«. ³⁵

Indenfor det kulturelle foreningsliv i landdistrikterne synes selvstyre og stedslig forankring således at være blevet bevaret i perioden 1900-1950 – i hvert fald når man sammenligner med de politiske, økonomiske og faglige foreninger, hvor selvstyre og stedslig forankring indenfor samme tidsrum blev alvorligt svækket.

Korporationerne som repræsentative systemer

I forbindelse med en undersøgelse af begrebet social kapital skriver den franske sociolog Pierre Bourdieu, at arbejdet med at akkumulere og opretholde social kapital indbefatter *»forbrug af tid og energi samt, direkte eller indirekte, af økonomisk kapital«*.³⁶ Imidlertid er det muligt for en gruppe (det være sig en familie, en nation eller en forening) at koncentrere summen af den sociale kapital, deres netværk udgør, hos en enkelt repræsentant for gruppen. Med andre ord får familieoverhovedet, statsoverhovedet eller foreningsformanden monopol på at agere som legitim repræsentant for gruppen. Hermed overvinder gruppen rum- og tidsdimensionen i deres kommunikation med andre grupper, hvilket er ensbetydende med, at det enkelte gruppemedlem sparer tid, kræfter og penge. Faren ved kollektivt at give en enkelt person et sådant mandat er imidlertid, at denne person svigter gruppens tillid og bruger sin magtposition til at opnå personlig vinding på gruppemedlemmernes bekostning.³⁷

I Danmark var det først og fremmest de to hovederhverv – landbruget og industrien – der efter indførelsen af parlamentarismen på det politiske område organiserede sig korporativt, hvilket også vil sige indenfor et repræsentativt system. I perioder af Mellemkrigstiden kan man ligefrem tale om, at de tre store erhvervsgrupper perso-

nificeredes gennem landbrugernes Thomas Madsen-Mygdal, storindustriens Alexander Foss og arbejdernes Thorvald Stauning – omend dette nok er at sætte tingene lidt på spidsen, når man også tager en gruppe som f.eks. husmændene med i betragtning. På den vis syntes videreført under en sådan ny form – nemlig den korporativt-repræsentative – den udbredte tendens til høvdingedyrkelse indenfor det religiøse liv, vi fandt i det 19. århundrede, eller »høvdingetrangen« som en samtidig har udtrykt det.³⁸

Resultatet af den gennemgribende ændring i samarbejdsrelationer eller social kapital i det 20. århundredes begyndelse blev dannelsen landbo-korporationer på den ene side og by-korporationer på den anden. I en slags dobbeltrolle som henholdsvis erhvervspolitikere og -lobbyister søgte repræsentanterne for de to blokke dels selv at blive en del af statsmagten, dels at gøre deres indflydelse gældende overfor ministeriernes embedsmænd og politikerne på tinge. Det helt centrale for denne proces var, at den organisatoriske tvedeling af samfundet – dvs. resultatet af ændringen i social kapital – havde muliggjort, at den enkelte borger nu som den naturligste ting i verden kunne identificere sig som enten værende en person, der hørte til bybefolkningen og repræsenterede det »bymæssige«, eller en person, der hørte til landbobefolkningen og følgelig repræsenterede det landlige.

Fra pligt til krav: Madsen-Mygdal og Landbrugernes Sammenslutning

Omend land-by-modsætningen naturligvis også fandtes før 1900, er der meget der vidner om, at det først var efter – og givetvis også som en følge af – den korporative samfundsorganisering, at land og by i den brede befolkning kom

til at fungere som basale klassifikationskategorier på linje med nationalitet, alder og køn. Med andre ord blev det at kalde sig landbo eller bybo efterhånden til et uundgåeligt valg mellem to identiteter. I Danmark antog modsætningen mellem land og by i løbet af det 20. århundredes første halvdel ikke blot en universel og nærmest kosmologisk karakter – som kulturel kapital kom den også til at indgå i en til tider meget bitter kamp mellem land og by.

Den tidlige kamp indenfor det økonomiske samarbejde formede sig hovedsageligt som et opgør mellem andelsforeningerne og handelstandens og industriens sammenslutninger – på mange måder en afspejling af den gamle Venstre-Højre-konflikt. Fra og med slutningen af 1920'erne blev den politiske hovedfjende imidlertid Socialdemokratiet, ligesom det i stigende grad blev fagforeningsbevægelsen i byerne, andelsforeningerne og de øvrige landboorganisationer så sig selv i et modsætningsforhold til. Krisebevægelserne indenfor landbruget er symptomatiske for denne udvikling. Kort før 1900 baseredes således sammenslutningen, Danmarks Agrarforening på et oppositionsforhold til Højre, mens Landbrugernes Sammenslutning (L.S.) tredive år senere vendte sig mod Socialdemokratiet og fagbevægelsen. L.S., der blev stiftet i kriseåret 1930 og snart efter nåede op på omkring 135.000 medlemmer, nød i starten en vis sympati fra Venstres erhvervspolitikere, der var enige med L.S.-folkene i, at byerhvervenes økonomiske fremgang på bekostning af landbrugserhvervet bundede i et strukturelt problem i samfundsøkonomien. Denne i brede landbrugskredse nærmest chokerende opdagelse af, at der fandt en voldsom omfordeling sted i det danske samfund, og at – mente man – strømmen af samfundsgoder efterhånden syntes at blive dirigeret fra land til by,

underminerede landboernes traditionelle selvopfattelse som landets trofaste og loyale brødfødere. Som hovederhverv og vigtigste valutaindtjener havde man pligtskyldigst udfyldt sin store samfundsopgave, men fra omkring 1930 syntes denne indgroede pligtfølelse gradvist at blive erstattet af en følelse af, at man var i sin gode ret til at stille en række *krav* til statsmagten – på samme måde som fagbevægelsen altid havde forstået at gøre det.

Således kan det ikke overraske, når Thomas Madsen-Mygdal 10. januar 1931 i et brev til et af L.S.'s ledende medlemmer, Valdemar Thomsen, erklærede sig enig med denne i, »*at hvis landbruget kendte sin styrke, så fandt det sig ikke vedblivende i den plads i samfundshusholdningen, som er blevet det tildelt*«, og – lidt senere – at det »*er ganske meningsløst, om det erhverv, der er næsten ene om at skaffe pengene, skal bede andre om hjælp*«. ³⁹ At man her simpelthen var kommet i lommen på Socialdemokratiet og fagbevægelsen, lagde Madsen-Mygdal heller ikke skjul på: »[Vi vil] få at mærke, hvor letsindigt det er, at landbruget har ladet ledelsen af penge- og bankvæsen her i landet gå over i hænderne på andre erhverv. Og de socialdemokratiske fraser er så forfærdende, og har anrettet så megen demoralisation – også i landbokredse – at virkeligheden skal have tid til at føre sin barske tale, før der bliver plads for en ædruelig og i bedste forstand samfundstjenstlig opfattelse«. ⁴⁰

Også landbopolitikerne og de ledende indenfor landboorganisationerne ville nu varetage landboernes interesser ved at formulere flere krav – men netop fra en organisation som L.S., der betragtede sig som en landbrugernes fagforening med det vedtægtsbestemte formål »*at samle alle mindre og større jordbrugere i Danmark i en landsforening til varetagelse af hele landbrugets økonomiske interesser*«, ⁴¹ blev disse

Ofte stod de grundtvigiansk inspirerede ungdomsforeninger med base i forsamlingshusene i et modsætningsforhold til de indremissionske ungdomsforeninger, der holdt til i missionshuset. Dette modsætningsforhold i lokalsamfundet blev til tider materialiseret i bebyggelsen. På billedet ser man et sådant eksempel på forsamlingshus kontra missionshus: »Modstandshuset« og »Den omvendte kro«, der stadig ligger overfor hinanden i Kirkeby i Farup sogn, nordøst for Ribe (Gengivet fra Margaretha Balle-Petersen: Forsamlingshuset – velkendt eller ukendt? Mark og Montre, 1974, s. 28-43, s. 35).

krav efterhånden stillet på en mere og mere utålmodig og ultimativ måde – ja, og jo mindre, man følte, at politikerne og de gamle landboorganisations ledere lyttede til disse krav, desto mere truende blev retorikken og desto mere militante de metoder, man benyttede.⁴² I brevet til Valdemar Thomsen havde Madsen-Mygdal endvidere skrevet, at det for det danske landbrug ikke kunne nytte at »råbe på statshjælp, som landmænd i andre lande nu gør«. Dette, tilføjer han, »ville forøvrigt også stemme dårligt med de store traditioner fra fortiden og den selvhjælpsvilje, der har gjort dansk landbrug til grundpillen for vor økonomi«.⁴³ Et sådant klassisk-liberalistisk synspunkt kunne de radikalt planøkonomisk orienterede L.S.-ledere imidlertid ikke tilslutte sig – de var nemlig, som det hed i 1934, efterhånden blevet grundigt trætte af »Madsen-Mygdals Nedskæringspsykose«.⁴⁴ De repræsenterede en »Mentalitetsforandring indenfor Landbostanden« og dannede i den forstand slutstenen af andelsbevægelsen i form af »Landbrugskartellet Danmark«, der skulle føre landbostandens »Klassekamp« overfor byernes arbejderstand.⁴⁵ I klassestaten måtte man tage alle midler i brug og her ikke mindst dem, som fagforeningerne med held havde gjort brug af.

Derfor måtte L.S. da også i det store og hele hilse den statsstøtte velkommen,⁴⁶ som den Socialdemokratiske regering lagde op til med sine første kriselove, der blev vedtaget i oktober 1931, mens Venstre-politikerne ikke mente, landbrugernes problemer kunne løses gennem en sådan – som P. P. Pinstrup udtrykte det – »Almissepolitik«.⁴⁷ I en artikel i *Højskolebladet* i 1935 var det da også i overensstemmelse med denne tidsånd klare krav og politisk handling, der fra landboernes side blev efterlyst overfor den økonomiske tvang, fagforeningsmonopoler og prisaftaler havde påført dem:

»Der tales så meget om et godt forhold mellem land og by, mellem bønder og arbejdere. Så var det vel på tide, at man skred til handling og undte bønderne, som altid har arbejdet hårdt og længe for en ringe betaling (i forhold til andre), et pusterum og en lille smule blidere kår (...) [Det som] kræves er ikke almisse, men ligestilling. Ligestilling i landsøkonomien«.⁴⁸

Forsamlingshusene og det moralske forfald

Gennem Besættelsestiden forsøgte man imidlertid fra flere sider at lægge låg på konflikten mellem by og land.

Ligesom landbrugserhvervet og byerhvervene også organisatorisk arbejdede sammen i de forskellige ministerielle udvalg, som det havde været tilfældet under Første Verdenskrig. Således blev i 1942 i *Højskolebladet* gengivet en tale, som forfatteren og kulturpersonligheden Jørgen Bukdahl havde holdt i forbindelse med De samvirkende Landboforeningers dyrskue, og hvori han beklagede modsætninger, der virkede forstyrrende ind på det nationale fællesskab. »Vi har mange«, fastslog han, »men den største er stadig den mellem Land og By og navnlig mellem Provinsen og København«. Men »By og Land mødes«, profeterede han så, »og se, Danmark bliver ikke alene større i Sindene, men ogsaa stærkere i Viljen, ubrydeligere i Fællesskabet. Thi den bliver stærk, der overvinder Modsætninger«. ⁴⁹

Iøvrigt var samme Bukdahl i disse år stærkt interesseret i den hjemlige ungdomsbevægelse. I 1944 bidrog han således med en længere artikel til en bog, der blev udgivet i forbindelse med 80-års-jubilæet for det danske ungdomsarbejde, og hvori han med stor patos berettede om »Gennembruddets Ungdom« og »vort højt udviklede Ungdomsarbejde«. ⁵⁰ Denne hyldest dækkede dog over et stadigt voksende problem, som ikke mindst ungdomsforeningerne på landet blev konfronteret med i form af »Ungdommens fordærlige Selskabsliv«, som var blevet påført udefra, fra storbyerne – udlandets såvel som de hjemlige. Hermed var landby modsætningen atter trådt frem, blot nu helt og aldeles indenfor det kulturelle samarbejde, idet det ikke var landboernes økonomi, der blev truet, men landbokulturen og landboidentiteten som sådan.

Allerede i 1935 havde Sigurd Kristensen i nostalgiske og højromantiske vendinger talt om den lille bonde-landsby, »Storstadens absolutte Modsætning«, der ligger hen i »en stille

Drøm«; og om bondegården som »et naturligt og sundt Hjem« i kontrast til beboelseshusene i de store byer, hvor »Radioapparater hyler om Kap og søger gennem Gulve og Lofter og Vægge at overdøve hinanden med vældige Jazzgengivelser fra hver sin fremmede Station«. ⁵¹

Fra omkring 1910 og fremefter var debatten om dansen indenfor D.d.U. med regelmæssige mellemrum blusset op. ⁵² Iøvrigt kan diskussionen om forsamlingshusenes brug spores helt tilbage til 1896, hvor nogle fristedes til »nærmest at ønske Husene af Vejen, idet de nærmest er blevne til Danselokaler, hvor Svir og vild Lystighed sidder til Højboards«, og i 1908 hed det sig, at et forsamlingshus efterhånden var blevet et tempel, der »hveranden Gang, det bruges, er Bedehus, hveranden Gang i egentligste Forstand en Røverkule«. I 1916 blev der skrevet i ungdomsforeningernes eget blad *Dansk Ungdom*, at »den moderne Dans, som den har udviklet sig i Byerne, er meget lidt tiltalende og saare let faar et Præg, der kan virke uheldig paa de unge Mænds Fantasi«. ⁵³

I løbet af 1930'erne og – især – 1940'erne blev kritikken fra ikke mindst indremissionske kredse dog mere og mere massiv, indtil den kulminerede i forbindelse med oprettelsen af den i 1934 af pastor Johannes Fog stiftede landsforening til »Forsamlingshusenes rette Brug« – en pendant til foreningen til »Fremme af Søndagens rette Brug«. I den forbindelse blev der endog talt om forsamlingshusspørgsmålet som et »Spørgsmål om Bondestandens Fremtid«. ⁵⁴ I 1949 blev der talt om en hos verdens ungdom generel »mentalitetsændring«, som verdenskrigen havde bevirket, og som havde ført til en »afsporet Ungdom«. ⁵⁵ Iøvrigt havde den hidsige og omfattende debat, der havde været ført gennem årene, ført til oprettelsen af en ungdomskommission, der i det følgende år

afgav betænkning, hvorefter diskussionen kunne fortsætte med fornyet kraft. Men der kunne dog på dette tidspunkt ikke herske alvorlig tvivl om, at land definitivt havde tabt til by, økonomisk og siden også kulturelt. Man måtte endelig give efter for dansen, for urbaniseringen. Som Niels Kayser Nielsen konkluderer: »*I tilfældet ungdomsforeningerne var landbo-kulturen i mellemkrigstiden oppe mod en for stærk modstander – bykulturen – og man havde selv for lidt at stå imod med*«. ⁵⁶ I 1950 stod følgende da også at læse i *Højskolebladet*: »*Når man lever tæt med i en landsbys liv, kan man undertiden gribes af bekymring for, at dette »kulturelle liv« ikke mere eksisterer. Stationsbyen har erobret landsbyen*«. ⁵⁷ Ungdomsforeningernes tid var ved at være ovre. En vigtig æra indenfor det kulturelle liv på landet var forbi.

Noter

1. Se f.eks. Edvard Eller m.fl. (red.): De danske Ungdomsforeninger i femogtyve Aar, 1928; Jørgen Bukdahl og Jens Marinus Jensen (red.): Fri Ungdom. Dansk folkeligt Ungdomsarbejde, 1944; Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans? Træk af debatten om dans i ungdomsforeningerne i mellemkrigstiden, Magasin fra det Kongelige Bibliotek 12 (1), 1997, s. 48-59.
2. Se også Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans?, s. 58.
3. Iøvrigt knyttede diskussionen om hjem overfor stat og friskole overfor statsskole sig tæt til den italienske læge og pædagog Marie Montessoris idéer om, at barnet skal udvikle sig i frihed, uden at være genstand for samfundets straf og tvang.
4. For en gennemgang heraf, se G.L.H. Svendsen: Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900, Fortid og Nutid bd. 1, 2001, s. 23-51.
5. James S. Coleman: A Rational Choice Perspective on Economic Sociology, N. J. Smelser & R. Swedberg (eds.): The Handbook of Economic Sociology, 1994, s. 176.
6. Sst.
7. Sst.
8. Robert D. Putnam: The Prosperous Community. Social Capital and Public Life. The American Prospect nr. 13, Spring 1993, s. 35-42, s. 37. For en gennemgang på dansk af begrebet social kapital, se Gert Tinggaard Svendsen: Socialkapital – en ny produktionsfaktor?, Økonomi & Politik 72 (1), 1999, s. 35-40; G.L.H. Svendsen: Hvad er social kapital? Dansk Sociologi 2001:1, s. 49-61.
9. James S. Coleman: Social Capital in the Creation of Human Capital, American Journal of Sociology 94, 1988, s. 95-120, s. 396.
10. Sst., s. 383ff.
11. Se Højskolebladet 1901, s. 679ff. og 1903, s. 815ff.
12. Se f.eks. Jens Arendt: Gunner Engberg og den københavnske ungdomsbevægelse, 1997, <http://www.folkekirken.dk/Arkiv/Kbh/aar-bog97/8.htm> 1997.
13. Sst., s.1.
14. Morten Larsen i Højskolebladet 1911, s. 931.
15. Bendix Madsen i Højskolebladet 1914, s. 130-131.
16. Ludvig Fuglsang i Højskolebladet 1911, s. 1534.
17. Jens Marinus Jensen: De danske Ungdomsforeninger, J. Bukdahl & J. M. Jensen (red.): Fri Ungdom. Dansk folkeligt Ungdomsarbejde, 1944, s. 80-122, s. 81.
18. Olaf Nielsen: Ungdomsarbejdets Begyndelse, Edvard Eller m.fl. (red.): De danske Ungdomsforeninger i femogtyve Aar, 1928, s. 9-13, s. 9.
19. Jens Marinus Jensen: De danske Ungdomsforeninger, s. 84. Se også Olaf Nielsen: Ungdomsarbejdets Begyndelse, s. 10.
20. Sst., s. 84.
21. Sst. Se også Olaf Nielsen: Ungdomsarbejdets Begyndelse, s. 11.
22. Om centraliseringen indenfor andelsbevægelsen, se G.L.H. Svendsen: Fra selvorganisering til statsregulering. Smørmærkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912, Bol og By, 2000:2, s. 73-95; G.L.H. Svendsen: Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættere indenfor andelsbevægelsen 1900-1914, Tidsskrift for landøkonomi 187 (3), 2000, s. 241-246.
23. Højskolebladet 1905, s. 935.
24. Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, Edv. Eller m.fl. (red.): De danske Ungdomsforeninger i femogtyve Aar, 1928, s. 14-35, s. 22.
25. Morten Larsen i Højskolebladet 1911, s. 932.
26. Højskolebladet 1912, s. 1106.
27. Et enkelt eksempel på Jørgensens mere elitært-ekskluderende holdning overfor andelsbevægelsen finder vi i Andelsbladet 1917, hvor han bl.a. skriver, at »*kun de, som er besjælede af Andelsbevægelsens Idéer og arbej-*

- der for at fremme ogsaa dens ideelle Opgaver, tør man kalde Andelsmænd eller Samvirkere, hvorimod en saadan Betegnelse ikke passer for de desværre sikkert ikke faa Andelshavere der har indmeldt sig i Foreningerne alene fordi de formener, at deres personlige Interesser herved fremmes bedst» (Severin Jørgensen i Andelsbladet 1917, s. 173). Se også G.L.H. Svendsen: Centralisering eller lokalisering? som anført i note 22, s. 242.
28. Klixbüll i Højskolebladet 1905, s. 730.
29. Sst., s. 732 og s. 937.
30. Sst., s. 937. En nærmere gennemgang af Knud Thøgersens kritik af Severin Jørgensen i *Andelsbladet* findes i G.L.H. Svendsen: Centralisering eller lokalisering? som anført i note 22, s. 242-243.
31. Mads Ring i Højskolebladet 1905, s. 909-910.
32. Se f.eks. Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, s. 15.
33. Et godt eksempel er de »mange og hvasse Angreb paa »25 Øren« – dvs. foreningsmedlemmernes årskontingent til sammenslutningen – der førte til, at en del foreninger enten selv udmeldte sig eller blev ekskluderet pga. manglende betaling (Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, s. 18-19). Herudover berettes, at det specielt var et »typisk træk i de de vestjyske foreninger, at de vendte sig mod sådanne [fælles]-lopgaver ligesom de protesterede mod en stærkere landsorganisation. Det betød også at de var imod kontingentforhøjelser i DDU; i mange år var landskontingentet 5 øre pr. medlem, i 1918 forhøjedes det til 10 øre og i 1924 til 25 øre pr. medlem. hver gang var der protester, ikke mod beløbet i den forstand, men mod de aktiviteter DDU ville bruge det forøgede kontingent til« (Verner Bruhn: Plint og talerstol. Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i Ribe amt. Ribe Amts Gymnastik- og Ungdomsforeninger, 1979, s. 52. Endnu et eksempel er, da Mads Ring og forretningsudvalget i 1909 ville påbyde alle foreninger at holde D.d.U.'s tidsskrift, Dansk Ungdom, hvilket de dog ikke havde held til (Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, s. 20).
34. Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, s. 17.
35. Jens Marinus Jensen: De danske Ungdomsforeninger, s. 106. Iøvrigt blev der givet udtryk for akkurat samme synspunkt ved 25 års jubilæet i 1928 (se Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, s. 31). Se også Verner Bruhn: Plint og talerstol, s. 50ff.
36. Oversat fra Pierre Bourdieu: The Forms of Capital, Richardson (ed.): Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, 1986, s. 241-258, s. 250.
37. Sst., s. 251.
38. Thomas Larsen: En Gennembrudstid. Fra det nittende Aarhundredes sidste Halvdel. Tidsbilleder fra Vendsyssel, 1917, s. 138.
39. Thomas Madsen-Mygdal citeret i K. Birch (red.): Glimt af landbrugets nyere historie 1930-82, 1987, s. 9-10.
40. Madsen-Mygdal citeret sst., s. 10.
41. Love for LS, vedtaget den 13. maj 1932, Per Brogaard: Landbrugernes sammenslutning. Speciale udgivet af Studenterrådet, Aarhus Universitet, 1965, s. 208.
42. Sst., s. 89 og s. 199-200.
43. Madsen-Mygdal citeret i Birch Glimt af landbrugets nyere historie 1930-82, s. 10.
44. A. Hartel: L.S. En kort Fremstilling af Bevægelsen: »Landbrugernes Sammenslutning«, dens Organisation og Fremtidsplaner, 1934, s. 16.
45. Sst., s. 22 og s. 21.
46. Anders Vigen: Rigsdagen og erhvervsorganisationerne; Den danske rigsdag 1849-1949, bd. III, 1950, s. 390-526, s. 493.
47. Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborgpolitikken 1930, Bol og By, 1994:2, s. 26.
48. Søren Alkærsig i Højskolebladet 1934, s. 213 og s. 214.
49. Jørgen Bukdahl i Højskolebladet 1942, s. 430. Se også Ivar Munk i Højskolebladet 1943, s. 85.
50. Jørgen Bukdahl: Morgengryets Mænd, Jørgen Bukdahl & Jens Marinus Jensen (red.) Fri Ungdom. Dansk folkeligt Ungdomsarbejde, 1944, s. 7-36, s. 33 og s. 32.
51. Sigurd Kristensen i Højskolebladet 1935, s. 96 og s. 130.
52. Højskolebladet 1911, s. 68ff. Se også Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans? s. 50.
53. Se Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans? s. 51.
54. Højskolebladet 1938, s. 316
55. A. H. Riiskjær i Højskolebladet 1949, s. 98.
56. Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans? s. 57.
57. Peter Riemann i Højskolebladet 1950, s. 486.

Systematikken i Museum Wormianum

Camilla Mordhorst

Fortid og Nutid, september 2002, s. 204-218.

I 1655 udkom Ole Worms store museums katalog. I kataloget findes et unikt interiørbillede af samlingen. Ved første øjekast ser opstillingen kaotisk ud. På hylder, i loftet, langs gulvet og på væggene ses en forunderlig sammenblanding af kunst, kuriositeter og ting fra naturen. En nærmere analyse af stikket viser imidlertid, at museet var systematisk opstillet, og at denne systematik langt hen ad vejen følger kataloget. Stikket tilbyder dermed ikke blot et enestående indblik i de første museer, men afspejler også væsentlige træk ved Senrenæssancens videnskultur

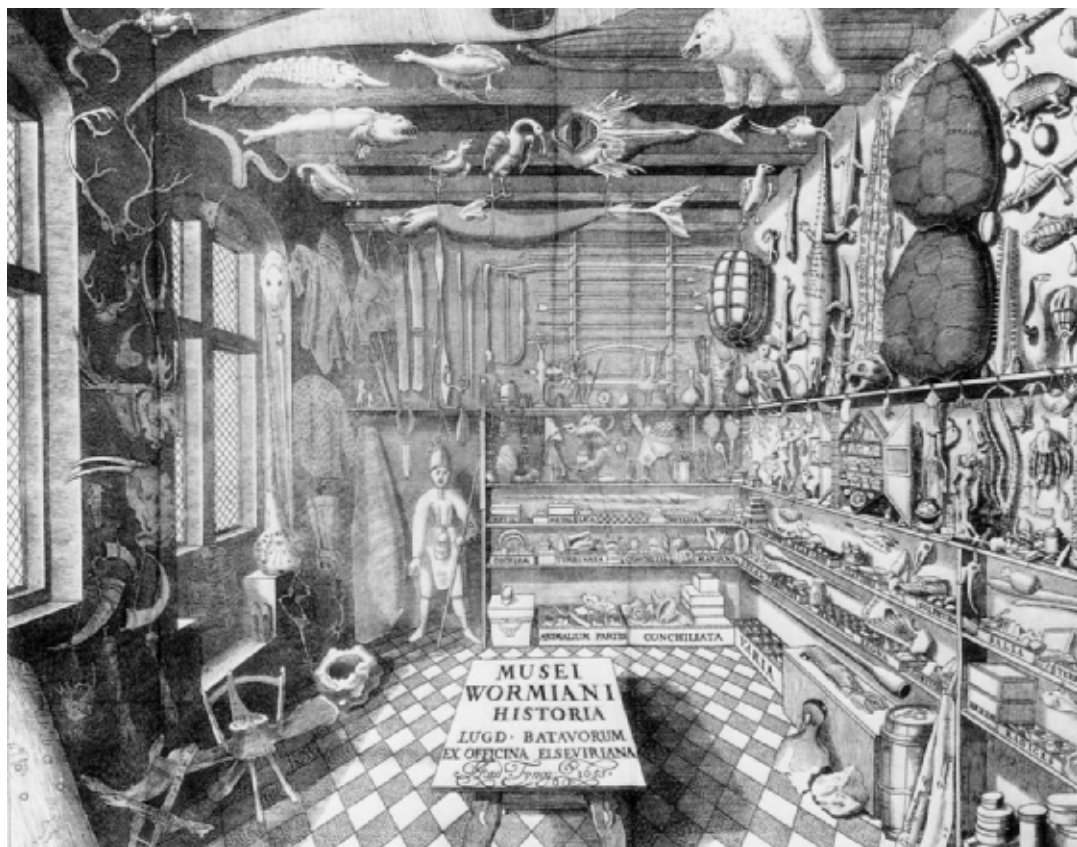
Camilla Mordhorst, f. 1970. cand.comm. i europæisk etnologi og kommunikation. Skriver ph.d.-projekt ved Nationalmuseet om forholdet mellem udstilling og genstande, belyst ved de ca. 40 bevarede genstande fra Worms museum. Har skrevet flere artikler om museer og udstillingens egenart, bl.a. *Udstillingsfortællinger ved årtusindskiftet*, *Passepartout* nr.17, 2001, og *Kunsten at skabe en homunculus i den kulturhistoriske udstilling*, *Nordnytt* nr. 68, 1997, samt bogen (sammen med Kitte Wagner Nielsen) *Formens semantik – en teori om den kulturhistoriske udstilling* 2000.

Der findes kun få gengivelser af de første videnskabeligt anlagte museer. En af dem viser det indre af Ole Worms museum i København. Stikket findes i Worms store museums katalog fra 1655 *Museum Wormianum*.¹ Kataloget er siden grundigt blevet analyseret især med henblik på dets videnskabs-historiske betydning,² mens billedet i høj grad har fået lov til at stå uforklaret. Det må undre så meget desto mere, som der findes adskillige kataloger over museerne i 1500- og 1600-tallet, men kun 5-6 stik,³ der tilbyder os et visuelt indtryk af disse museer og dermed en konkret forestilling om, hvordan de så ud og var organiseret.

Og hvilket indblik! Billederne pirrer nysgerrigheden med deres brogede samlinger af fuglefodder, fisk og figurer, ski og skjolde. Etnografika, kunst og naturalier er tilsyneladende placeret hulter til bulter, tæt mellem hinanden på hylder og vægge og hængende ned fra loftet.

De sjældne interiørstik benyttes derfor igen og igen som illustrationer i

museumshistorier o.lign., og vil forekomme mange velkendte, men at bruge disse stik som kilder til indsigt i datidens udvælgelses- og opstillingsprincipper har kun få turdet binde an med. En grund er, at det har været svært overhovedet at finde systematikkerne ud fra stikkene, bl.a. fordi opstillingsprincipperne ikke følger den skriftlige systematisering i katalogerne. Det gælder i hvert fald de italienske museer, hvorfra næsten alle stik stammer fra. I sin analyse af Bolognas⁴ tre berømte museer i 1500-tallet: Ulisse Aldrovandis museum, Ferdinando Cospis museum og Antonio Gigantis museum skriver Laura Lauren-cich-Minelli: »Selv om disse tre museer var meget forskellige fra hinanden, havde de ikke desto mindre noget til fælles, nemlig at skabe et sted for videnskabelig dokumentation. Ingen af dem var dog arrangeret på en måde, som vi i dag ville vurdere som videnskabeligt baserede opstillinger, for det udstillede var ikke arrangeret i homogene grupper. Til med har vi set, at det

Ole Worms museum i København. Frontispice fra museums-kataloget, der udkom 1655.

ikke føltes nødvendigt, at organiseringen af det opstillede faldt sammen med det, som stod i de tilhørende kataloger.⁵ Hvor katalogernes opdeling fulgte de fremherskende principper for naturens inddeling, tog opstillingerne tilsyneladende mere hensyn til æstetiske principper, hvor natur og kunst blev sammenblandet, og hvor gentagelsesmønstre og harmoniske arrangementer var væsentlige.⁶

Den samme forskel findes ikke mellem systematikken i Worms katalog og museets opstilling. En nøjere sammenligning viser, at kataloget og museets opstilling grundlæggende supplerede hinanden. Hertil kommer, at Worm benyttede et hyldesystem i sin samling, hvor åbne kasser med etiketter giver et godt indblik i de grundlæg-

gende opstillingsprincipper, mens flere af de italienske søstermuseer benyttede lukkede skabe og skuffer, som skjulte dele af samlingerne. Stikket fra *Museum Wormianum* er således enestående. For hvad der ved første øjekast unægteligt tager sig ud som en kaotisk ophobning af alskens sager, viser sig ved nærmere analyse at være ordnet efter klare systematikker, som afspejler fundamentale træk ved tidens videnskultur.

Stikkets pålidelighed

Før man kan gå i gang med en egentlig analyse af systematikken i Worms museum, må det imidlertid undersøges, i hvor høj grad stikket viser mu-

seet, som det faktisk så ud, eller om der blot er tale om en frontispice til et katalog. Kan vi med andre ord overhovedet anvende stikket som en pålidelig kilde til museets udseende? Kan vi tillade os at tænke stikket som et fotografi?

Både ja og nej. Der er flere træk ved billedet, som understreger, at det kan opfattes som en neutral registrerende gengivelse af et virkeligt rum, og flere træk, som tydeligvis ikke kan have været sådan i virkeligheden. Lad mig begynde med det sidste.

Skulle billedet have været et fotografi ville flere elementer i billedet ikke passe, bl.a. tegnerens brug af tekst på billedet. Tydeligt er bogens titel og udgivelsesår, som kan læses på bordet midt i samlingen. Derudover ses tegnerens underskrift på et stykke træ, der står skråt op af hyldesystemet, lige foran en tønne til højre i billedet. Endelig kan der ikke være tale om en fuldstændig naturtro gengivelse af ordene på kasserne. I to tilfælde har tegneren måtte forkorte ordene for at opretholde den store skrifttype, som gør det muligt for beskueren af billedet at læse dem. På én kasse står der blot *P.* og på en anden står der *METAL* efterfulgt af et punktum. Sidstnævnte ord må være en forkortelse af enten *metalia* eller *metallica*, sandsynligvis det sidste, da det står på kassen lige ved siden af. Læg i øvrigt mærke til, at *metallica* er skrevet på to kasser for at få plads til hele navnet, hvilket der jo ikke kan have været tale om i virkeligheden.

Et andet træk, der forstyrrer den objektive illusion, er, at kun en brøkdel af samlingens 1663 genstande kan tælles på billedet.⁷ En hel del kan ikke ses, fordi de ligger nede i kasserne, men man kan også forestille sig, at tegneren har prioriteret kun at gengive nogle få af genstandene for at få dem til at stå tydeligere og dermed træde mere genkendelige frem.

Endelig er øjenhøjden i billedet unaturligt hævet. Man ser ind i museet en smule fra oven, som havde man stået på et bord. Det bryder til en vis grad illusionen af, at man selv træder ind i museet, til gengæld giver det bedre mulighed for at se genstandene nede i de åbne kasser.

Der er imidlertid også væsentlige forhold, som understreger, at billedet er en neutral registrerende gengivelse af et rum. Grundlæggende set er stikket opbygget som et centralperspektivisk billede. Følges loftets og hyldernes linier løber de perspektivisk korrekt ind i billedet, hvor de i princippet ville krydse i billedets midte. Genstandene er indtegnet mindre og mindre, jo nærmere de er midten af billedet osv., alt sammen for at skabe illusionen af et tredimensionalt rum afbildet på en todimensional flade. Også gulvets ternede mønstre og vinduerne er med til at »ordne« billedet som et klassisk centralperspektiv. Faktisk er hjælpelinierne ved opbygningen af et perspektivisk billede direkte sat ind på billedet, idet distancepunkterne er udnyttet til at tegne det ternede gulv.⁸ En typisk konstruktion, som også ses på de andre kendte museumsinteriørstik fra perioden.⁹

Selv om et perspektivbillede omhyggeligt måtte konstrueres af kunstneren ud fra en lang række hjælpemidler og matematiske udregninger, blev det fra sin opfindelse i Renæssancen opfattet som et udtryk for sandhed i billedernes motiver.¹⁰ Det blev den eneste videnskabeligt korrekte måde at angive rumlighed på. At billedet direkte viser sin beregnede konstruktion understreger således, snarere end modsiger, tegnerens hensigt med en neutral registrerende gengivelse af et rum.

En anden indikator på billedets registrerende udtryk er billedets beskæring. Læg mærke til de runde æsker og kasserne på hylderne i nederste højre hjørne og skjoldet, som ses i nederste

venstre hjørne. De er nærmest fotografisk beskåret, som om rummet blev set gennem en søger.

Hvis man skal fastholde sammenhængen med et fotografi et øjeblik endnu, kan man sige, at stikket nærmest må betegnes som et retoucheret fotografi. Som fotografen, har tegneren trukket visse ting frem i billedet (ved at forstørre teksten) og udeladt andet (ved ikke at gengive alle genstandene), sandsynligvis for at lette afkodningen af billedet.

Man kunne forestille sig, at kunstneren, som fik til opgave at aftegne museet til Worms katalog, har sat sig to mål: At ville lave et frontispiece, som gav en meningsfuld introduktion og syntese af katalogets kategorier og genstande og samtidigt gav et godt indblik i museet, som det så ud.

Museet rekonstrueres

Sidstnævnte styrkes af en undersøgelse af stikket foretaget i forbindelse med festlighederne i anledning af 300 året for Christian 4.'s kroning. Her forsøgte man at rekonstruere Worms museum ud fra stikket.¹¹ Ved at tage udgangspunkt i målene fra en bevaret urne, Weirun-urnen, som ses på næstøverste hylde lidt til venstre for midten, kunne man udregne rummets proportioner, inklusive vinduernes størrelse og længde, afstanden mellem hylderne osv. Alt viste sig at passe, da man stillede de genkendelige bevarede genstande tilbage på deres pladser. Ud fra stikket kunne man opbygge et rum, hvor der var højt til loftet, omkring 3,3 meter. Bagvæggen var omkring 3 meter bred. De to vinduer indikerer rummets relativt store dybde. Rummet har været en slags korridor, et galleri, hvor lyset fra vinduerne har kunnet udnyttes maksimalt. På baggrund af undersøgelsen konkluderede lederen af arbejdet, H.D. Schepelern,

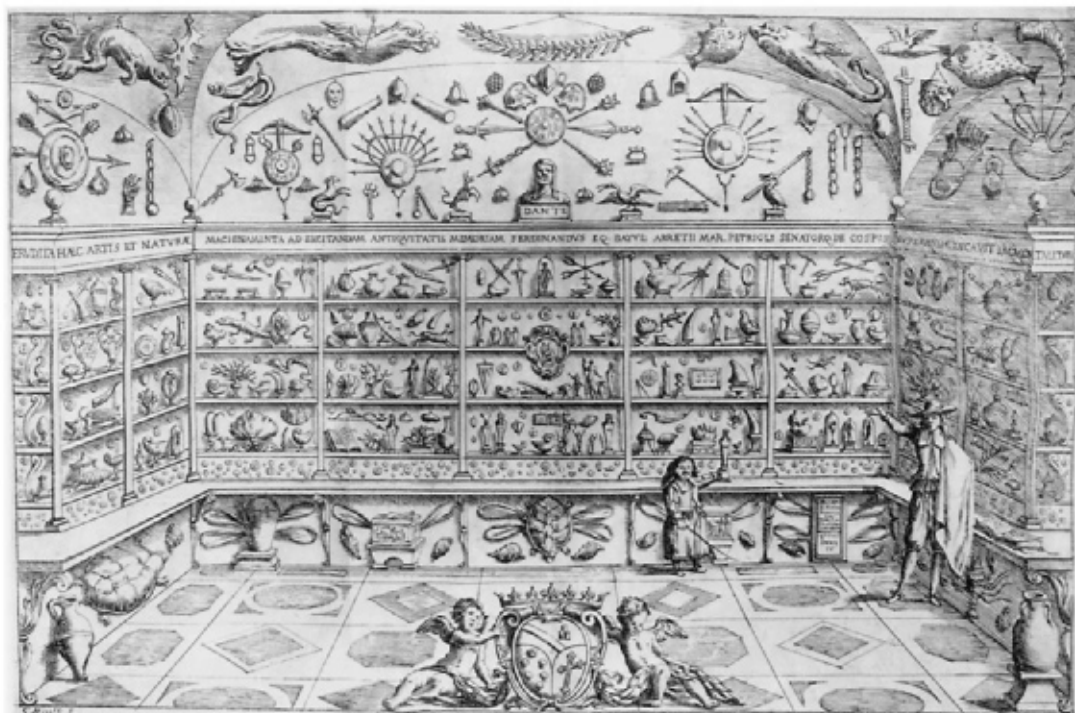
at: »Dette stik udgør måske den eneste pålidelige repræsentation af et museumsinteriør fra det 17. århundrede«. ¹²

Den kropslige metode

Når de forholdsvis enkle systematikker i museet ikke har sprunget direkte i øjnene, skyldes det muligvis, at man ikke har taget højde for konsekvenserne ved at tænke stikket som en afbildning af et konkret rum. Da stikket vises i en bog, og der indgår tekst, tilskynder det til en »flad« billedlæsning. Altså vil man typisk forsøge at afkode billedet ved at læse det fra venstre mod højre og oppe fra og nedefter, ligesom man læser en tekst med latinske bogstaver. Men prøv at se på interiørstikket fra *Museum Wormianum* igen, og tænk det denne gang som et virkeligt rum. Hvor ville du gå hen? Ikke tværs over gulvet til rummets fjerneste ende, men som på et hvilket som helst andet museum enten gå lige til højre eller lige til venstre. I dette tilfælde sandsynligvis til højre, for her begynder samlingens store hyldesystem.¹³

Systematikken i Worms museum

Hvis vi træder ind i museet og begynder fra højre mod venstre folder en af hovedsystematikkerne i opstillingen sig ud! På den anden hylde fra neden står kasser på rad og række påskrevet følgende navne: *Terre* (jord), *salia* (salte), *sulphura* (svovl), *lapides* (sten), *p.* (?), *mineralia* (mineralier), *metalia* (metaller), *metallica* (ting af metal), *metal*. [? – formodentlig en forkortelse af forrige]. Kasserne følger katalogets inddeling, hvor den første af katalogets fire »bøger« omhandler de uorganiske stoffer med ovennævnte grupper som væsentligste kategorier. Worm

Ferdinando Cospis museum i Bologna. Fra kataloget, 1677. Bemærk den symmetriske opstilling og dværgen på billedet. Han fungerede som kustode på museet, netop da billedet blev lavet.

formulerer det således i kataloget: »Den første af dem [bøgerne] skal fremlægge, hvad der opgraves af jorden, derunder forskellige jordarter, forskellige slags størknede safter, mangfoldigheden af stene, såvel de almindelige som de kostbare eller såkaldte ædelstene, endvidere metallernes og mineralernes familier, natur og særegenheder«. ¹⁴ Herefter (noget besværligt indrømmet) må den besøgende tilbage til begyndelsen af hylden igen og begynde forfra på hylden nedenunder, igen fra højre mod venstre. Her står kasser med *radices* (rødder), *herbæ* (planter), *cortices* (bark), *ligna* (træ), *semina* (frø), *fructus* (frugter), *succi* (safter), *mariana* (havplanter), *conchilia* (skal-dyr), *turbinata* (hvirveldyr), *cochleæ* (snegle). Også denne hylderække følger kataloget, omend ikke rigtigt og dækker katalogets anden bog og begyndelsen af den tredje. Om de to bøger

i kataloget skriver Worm: »Den anden vil indeholde de sjældnere og mere fremmedartede væksters historie og dele, deres rødder, blade, ved, bark, frugter, gummi og safter. Den tredje vil meddele de levende væsners klasser til-lands og tilvands, amfibierne, krybdyrene og hvad dertil høre«. ¹⁵ Endelig må man igen begynde forfra ved den nederste række på gulvet, som begynder med *varia* (forskelligt), *conchiliata* (konkylier), *animalium partes* (dele fra dyr). Alle tre kategorier fra den tredje bog.

På højre væg fra hylden og op, og i loftet, ses også genstande fra dyreriget, altså katalogets tredje bog. En pære, en kalabas, en kajak og en overskåret træbåd blander sig, men udgør så få genstande, at det ikke forstyrrer den grundlæggende kategorisering her. Bådene i loftet kan dog være værd at hæfte sig ved. Måske er de hængt op

af hensyn til pladsen, men der kan også være tale om en mere generel konvention. Andre samlinger i samtiden havde også både hængende i loftet.¹⁶

Kassernes opstilling på hylderne, højre væg og loftet følger således katalogets inddeling i bøger og kapitler og dermed den klassiske opdeling af naturen i de tre riger: Mineralriget, planteriget og dyreriget.

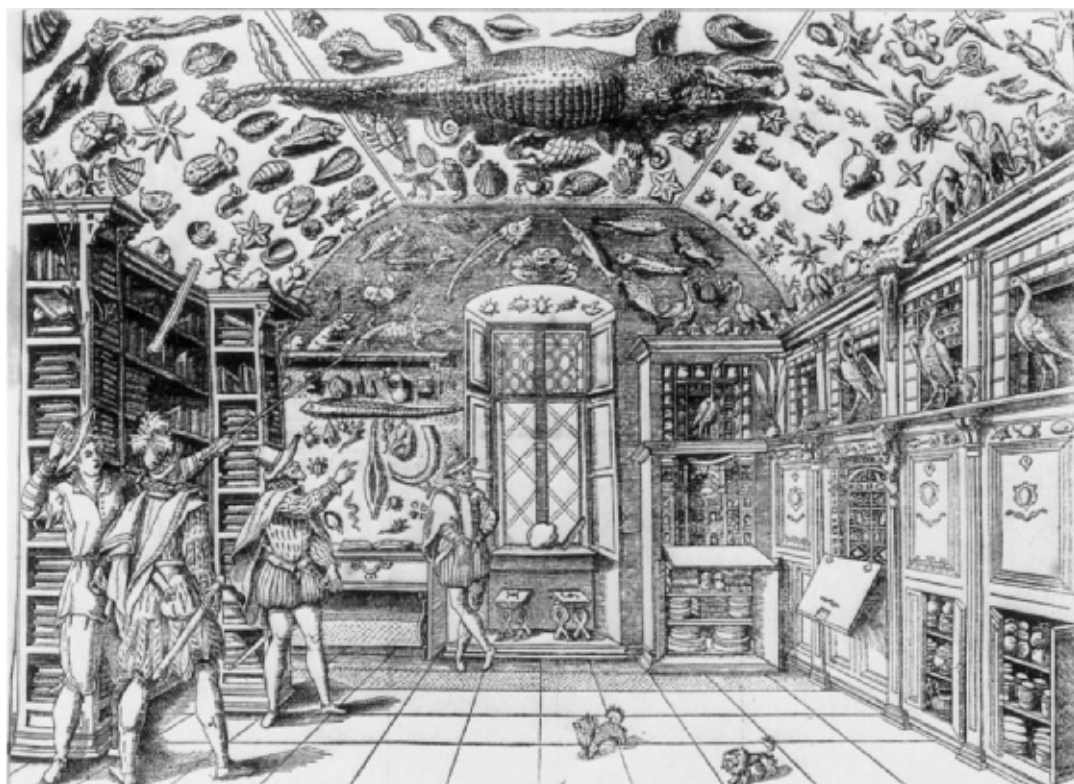
Selv om naturen blev inddelt i tre riger, er det vigtigt at holde sig for øje, at disse riger ikke var så adskilt, som vi tænker dem i dag. I Renæssancen var Gud i *alt*, og forbandt dermed alle tilværelsens ting til et ubrudt hele. Naturfilosofisk blev denne tanke styrket af den største af de antikke autoriteter – Aristoteles – der byggede sin opdeling af naturen på en forestilling om en ubrudt kæde af stadigt ædlere livsformer; formuleret som *scala naturae*. Alle overgange var glidende, for *natura saltum non fecit*, naturen gør ikke spring.

Kontinuitetsprincippet ses tydeligt hos en lang række af Renæssancens naturforskere, ikke mindst hos den berømte Aldrovandi (1522-1605). Han skrev 87 bind om alle kendte plante- og dyrearter, som blev beskrevet ud fra den opadstigende tendens fra planter over bløddyr, fisk, krybdyr og fugle til pattedyr.¹⁷ Worm benytter i udstrakt grad Aldrovandis klassifikationsprincipper i sit katalog og henviser flere steder til ham. Den tredje bog om dyreriget begyndes således med den nederste klasse af de blodløse dyr, insekterne, som dermed følger Aldrovandis hovedklassifikation, som går på blodet.¹⁸ Herefter inddeler Worm insekterne i de vingeløse og de bevingede,¹⁹ igen efter Aldrovandi, mere præcist efter hans bog *De animalibus Insectis* fra 1602. Også fuglene inddeles eksplicit efter Aldrovandi efter deres opholdssted, om de opholder sig i luften, på jorden eller ved vandet.²⁰

Som det fremgår af interiørstikket, er store dele af museet opstillet efter en klassifikationsmåde, som var grundlæggende for naturhistorikerne i Renæssancen. Når systematikken ikke falder direkte i øjnene, kan det være fordi, den modsatte »læseretning« forvirrer. Også placeringen af de »lavere riger« på de højere hylder forvirrer, med mindre man igen tænker det som en konkret vandring i museet, hvor man begynder med det, som ligger lige for, altså det som er i øjenhøjde, ikke det som er helt nede ved ens fødder. Systematikken gældende for de åbne kasser, højre væg og loftet kunne man kalde *scala naturae*-systematikken. Det er samlingens første systematik.

Den materialebestemte systematik

På bagvæggen og på vinduesvæggen ses genstande fra katalogets to sidste bøger; den tredje om dyreriget og endeligt den fjerde, hvorom Worm skriver: »Den fjerde [omhandler] de forskellige genstande, som ved kunst er forarbejdet af de her nævnte naturgenstande, og hvis beskuelse vil blive både nyttig og behagelig for den videbegærlige læser«.²¹ På den måde fortsætter den første systematik for så vidt set på de to vægge, men når der alligevel er tale om en ny systematik, skyldes det, at genstandene fra de to sidste bøger sammenblandes, fordi den overordnede kategorisering her er materialebestemt.²² Se igen på billedet. To ski hænger på bagvæggen skråt over en lille træfigur, der kan dreje et hjul rundt. Figuren ses yderst til venstre på bagvæggens øverste hylde. Her ses også et lågkrus og en hestekæbe indvokset i en trærod. Ovenover hænger buer og pile. På den venstre væg blandes hjortegevir og drikkehorn, dyreklove og hvalrostænder. To mærkeli-

Ferrante Imperatos museum i Napoli. Fra kataloget, 1599. Bøger indtog en væsentlig del af samlingen. Måske var der også bøger i Worms museum, men i så fald må de have været placeret på den fjerde væg, dén væg vi nødvendigvis ikke kan se. Worm besøgte Imperatos museum i 1609.

ge stole ses forneden. I stedet for at fortolke tingene ud fra deres funktion, og om de kan henføres til den tredje bog (»naturen«) eller den fjerde (»kulturen/ kunsten«), bør man hæfte sig ved deres materiale. Så samler tingene af horn og ben sig mellem vinduerne, af skind mellem det inderste vindue og bagvæggen, og på bagvæggen over den øverste hylde ses genstande af træ.

Sammenblanding af kunst/kulturgenstande og naturgenstande, af artificialier og naturalier, som man kaldte dem på dette tidspunkt, er ikke enestående for Worms opstilling. Periodens andre store samlere, f.eks. Aldrovandi og Giganti, adskilte heller ikke artificialierne og naturalierne i deres samlinger.²³ At man sondrede mellem

de to begreber, betød ikke, at de måtte behandles hver for sig. Tværtimod. Man var optaget af mødet mellem de to, dér hvor naturen imiterede kunsten, og hvor kunsten imiterede naturen.²⁴ Man talte om, at naturen legede eller spøjte,²⁵ *lusus naturae*. Som Worm skriver: »Naturen har leget [lusit] usædvanligt i de naturlige tings ydre fremtrædelse«.²⁶ I Worms samling fandtes eksempelvis: Forsteninger som man ikke kendte oprindelsen til, men opfattede som udtryk for naturens leg, en globus hvor farvespillet i marmoren naturligt havde »indtegnet« kontinenterne, en mekanisk mus og et øje gjort af pergament.²⁷ Tidens samlinger var på dette tidspunkt fyldt af sådanne »vidundere«,²⁸ som udfordrede den videnskabelige nysgerrighed

(curiosa)²⁹ og den grundlæggende antagelse: At naturen intet forgæves gør.³⁰

Den allegoriske systematik

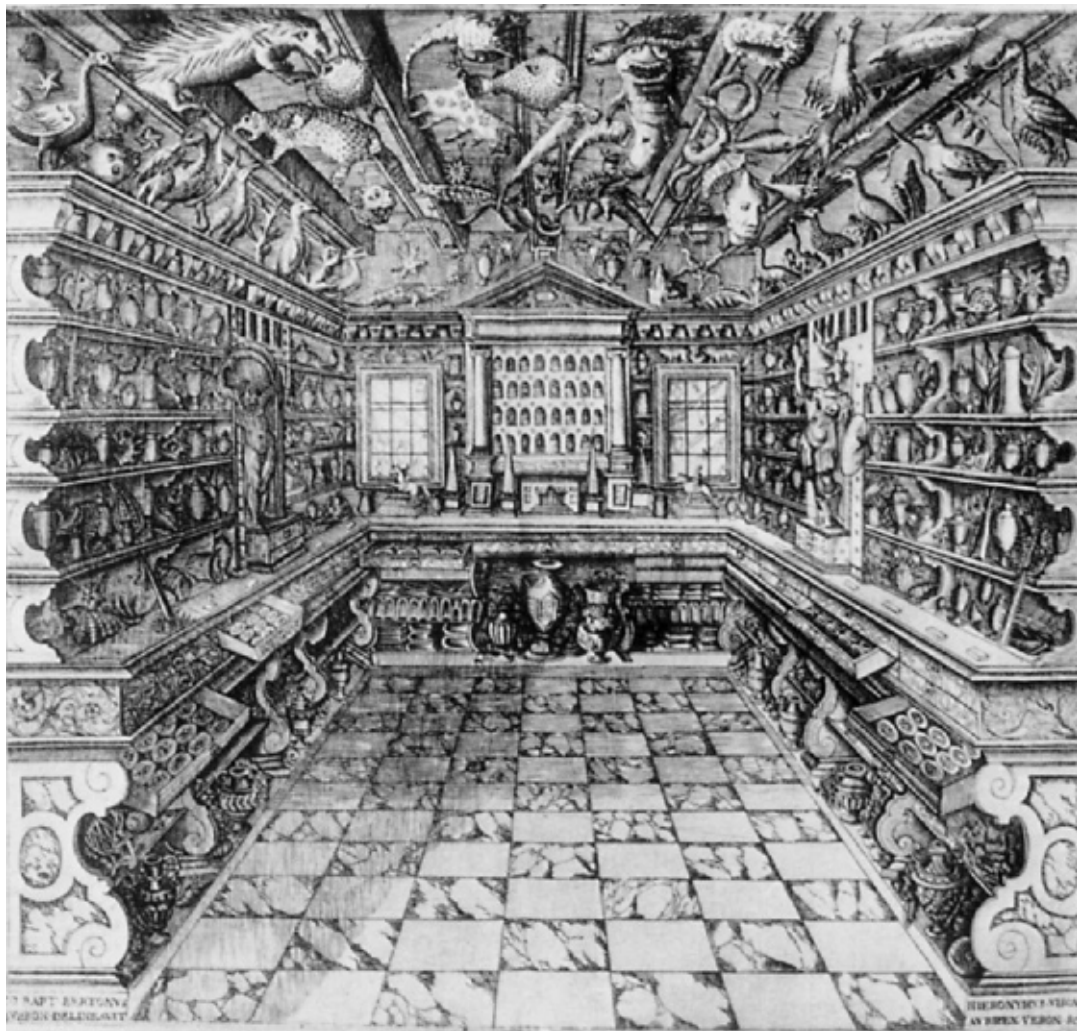
Den sidste systematik vedrører den næstøverste hylde i museet. Flere af tingene på hylden genfindes let i kataloget, men deres opstilling følger ikke katalogets systematik. Hvad laver en hat af strå, som hænger ned fra den øverste hylde på bagvæggen til højre for midten, lige ved nogle fuglefødder? Hvorfor står globussen af florentinsk marmor under en blæksprutte i øvrigt lige ved siden af en statue forestillende Sabinerindernes Rov, som står skråt foran en koral?

Mit bud er, at man skal søge systematikken i tidens mere allegoriske tendenser, hvor naturens frembringelse blev sat i spil med de menneskelige forarbejdninger for en dybere indsigt i Guds skaberværk. Slående er den nærmest konsekvente vekslen mellem artificialier og naturalier på hylden. Dette mønster minder faktisk om visse træk ved opstillingerne i museerne i Bologna. Ganske vist er der ikke tale om nogen former for symmetri, som er afgørende for forståelsen af museernes opstilling i Bologna, men den konsekvente vekslen minder om eksempelvis Gigantis opstillingsmåde og hans bestræbelser på, at: »skabe en harmonisk vision, som var i stand til at skabe en simultan fremkaldelse, eller en ars memoriae, af kunst og natur som en helhed«.³¹

Den tredje systematik står umiddelbart i modsætning til de to foregående rationelle ordner. Men som Paula Findlen fremhæver i sin analyse af *natura lusus*-begrebet giver det kun begrænset mening helt at adskille den videnskabelige diskurs' rationelle og irrationelle sider i Renæssancen. Tværtimod ser man en fleksibilitet i 1500- og

1600-tallet: »i at bevæge sig mellem de forskellige filosofiske tilgange til viden, hvor man kombinerede intellektuelle kategorier med eksperimentelle data på måder, som synes uløseligt modstridende«.³²

Der er næppe tvivl om, at Worm så sig selv som en del af en genoplivning af det empiriske program udstukket af de antikke autoriteter – først og fremmest Aristoteles og den senere sammenfattende Plinius. I kataloget begynder han sit forord til læseren således: »Blandt os lærde har det fra gammel tid været beklaget, at vi i vore naturvidenskabelige undersøgelser gør som ræven hos Æsop, der kun slikkede glasset, men ikke fik fat på grøden: Hvad vi får fat på, er bark og avner, men marv og frugt smager vi ikke. En nøjere betragtning af årsagen til dette misforhold viser os, at det, der således fører os på afveje, er den undervisning, vi fra barnsben af har modtaget. Thi hvad andet kan man monstro få ud af sine lærere, når man vil give sig i kast med naturvidenskaben, end nogle tomme spidsfindigheder om den første materie, om privatio, bevægelse og verdens evindelighed, himmelkredsens uigennemtrængelighed og andre deslige sofismer? Men dette hjælper os ikke til kundskab om natur, særpræg og egenskaber hos den usleste sten for vor fod. Ved skole og akademier er det skik at kaste vrage på filosofernes nyttigste bøger om tingenes natur; beskrivelser af jordarter, mineraler, stene og planter foragter man til fordel for de skrifter, som findes bedst egnede til at fremme disputationer og ørkesløst kævl. Her ved afholdes ungdommen fra at undersøge selve tingenes natur og hildes i stedet i spidsfindige sofismer om såkaldte termini og sekundære begreber«.³³ Også med sit stærke udfald mod rosenkreutzernes mystiske sværmerier i 1619³⁴ markerer Worm sin position inden for erfaringsforskningen. »Men den sande filosof sværger ikke til nogen

Francesco Calceolaris museum i Verona. Fra kataloget, 1622. Man kan ud fra de halvt åbne skuffer gætte på, at de lukkede skuffer skjuler store dele af samlingens mindre naturaliegenstande. Læg i øvrigt mærke til bøgerne, der ses under skufferne på endevæggen. Måske besøgte Worm Calceolaris museum på sin rejse til Padova i 1608. Under alle omstændigheder kendte han udmærket til den.

enkelt mands lære»³⁵ siger han i selv samme tale mod rosenkreutzerne. I flere fremlæggelser henviser han til forhold, som ikke kan erkendes alene ved erfaringen, bl.a. naturens frembringelse af monstre.³⁶ Og to år senere i sin tiltrædelsestale som professor i fysik, hvor han kommer ind på naturkundskabens overlevering, lægger han sig ligefrem på linie med paracelisterne og hermetikerne, når han skriver,

»at Gud oprindelig skænkede Adam viden om naturens hemmeligheder, da han bød ham at give alle skabningerne navn. Denne oprindelige visdom bevarede hos ægypterne, hos hvem Moses lærte den. Blandt hans efterslægt var Salomon den store Naturkyndige, hvis ry bevægede Dronningen af Saba til det besøg, hvorfra hun hjembragte den visdom, som nedskreves med hieroglyfene. Det lykkedes senere Platon og

*Aristoteles at samle og uddrage de skjulte lærdomme og fremlægge dem i klar og forståelig form. Skønt de var hedninger, har vi lov til hos dem at søge den kundskab, som Gud oprindeligt skænkede menneskene og derfor hjælper 'naturalis philosophia' os til at erkende Guds almagt gennem hans skaberværk».*³⁷ Selv om denne tilgang til naturkundskaben ikke kan siges at være generelt gældende for Worm, tror jeg det vil være fejlagtigt helt at ignorere inspirationen fra tidens forestillinger om Guds betydningsfulde allestedsnærvær, bl.a. hos hermetikerne, der gjorde mere symbolske studier af naturen relevante.

Så når Worm både anvendte erfaringsbaserede systematikker og mere allegoriske, skal man ikke opfatte det som en uoverstigelig modsætning. Også i den forstand lå Worm på linie med tidens øvrige store samlere, bl.a. Aldrovandi og den senere A. Kirscher, der ikke indskrænkede sig til ét filosofisk system. »*I stedet kombinerede de forskellige tilgange til naturen, afspejlende tidens synkretistiske tendenser [forsøg på at forene divergerende positioner]*».³⁸

Den fjerde væg

Hvis vi antager, at der er tale om en rimelig præcis gengivelse af et museum i et konkret rum, melder spørgsmålet sig uundgåeligt: Hvad var der da på den fjerde væg? Den, vi ikke kan se, fordi der er tale om en todimensional fremstilling af et tredimensionalt rum. I september 1634 besøgte Charles Ogi samlingen, og skrev siden: »*Vi besøgte ham [Worm] bagefter i hans hus, hvor han modtog os venligt og viste os alle slags mærkelige ting, særligt bøger.*»³⁹ Understregningen er min. Et bud kunne nemlig være bøger.

For det første satte man ikke samme skel mellem dokumentation, observa-

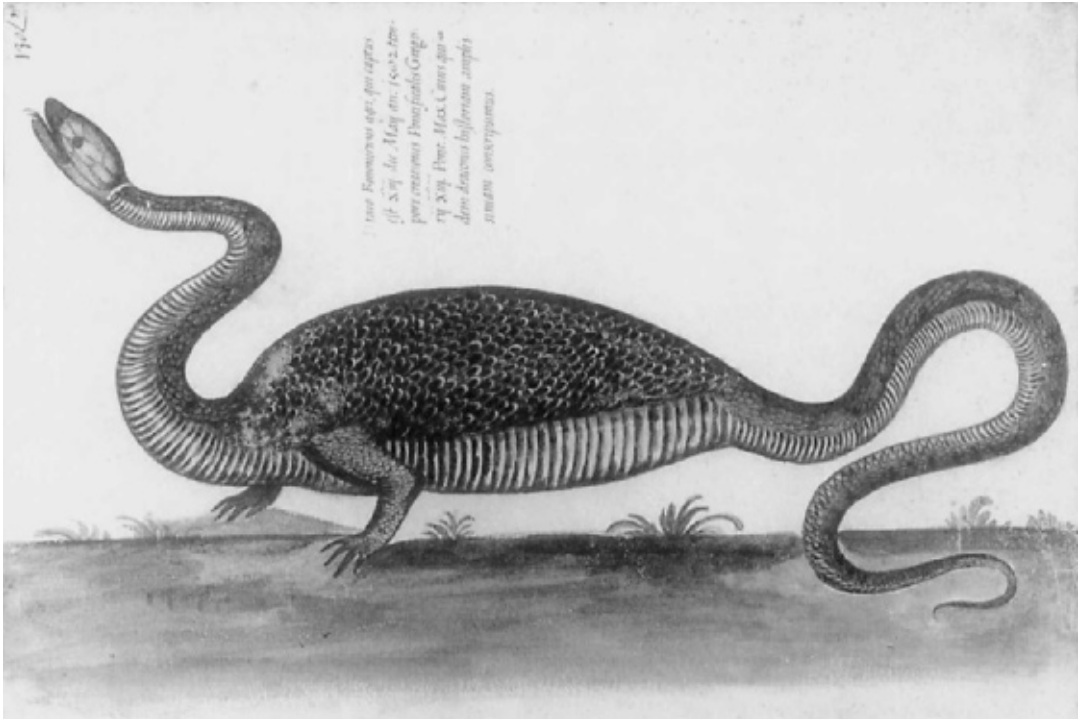
tion og beretning, som vi gør i dag. Selv om Worms forkærlighed for det egenoplevede ofte fremhæves,⁴⁰ viser teksterne fra hans museums katalog netop denne flydende samhørighed mellem det egenoplevede og det nedskrevne. Ved beskrivelsen af hummeren⁴¹ kommer han således, foruden en nøgtern beskrivelse af sit eget eksemplar, ind på hummerkloens kendte anvendelsesmuligheder gennem tiden bl.a. som nøgleskilt og håndtag på klokkereb, og om hvorvidt den store hummer fra Norge har påskrevet hemmelige budskaber på skjoldet med runer, hvilket han ved selvstudier og som kyndig i runer fuldstændigt må afvise. Indridsningerne på skjoldet er tilfældige. Der var ikke det dybe skel mellem tekst og materialitet, mellem bog og genstand, som der er i dag. Det taler for, at bøgerne skulle være en integreret del af samlingen.

For det andet viser interiørstikket fra et lignende museum, Ferrante Imperatos Museum i Napoli, at bøger kunne være en meget nærværende del af samlingen. Worm besøgte ham i sine unge dage, da han som tidens lærde gennem flere år rejste over det meste af Europa for at søge den nyeste forskning og lærdom.

Endelig, for det tredje, ejede Worm adskillige breve og andre dokumenter, som fremgår af kataloget, men de ses ikke på interiørbilledet. De kunne jo passende have været placeret i nærheden af Worms mange bøger.

Ole Worm og samtiden

Systematikkerne i Worms museum afspejler tidens videnskultur på en række vigtige områder. I princippet interessererede man sig for *alt*. Hvor Worms samling fra et nutidigt perspektiv tager sig ud som et sammensurium af natur-, kultur- og kunstgenstande, lå det i naturlig forlængelse af hans aka-

Dragen fra 1572, som indgik i Aldrovandis samling. Aldrovandi fik en af sine ansatte til at aftegne dragen, som den måtte have set ud i levende live. I dag ville vi måske betegnet fænomenet som en muteret slange, for det angives i optegnelserne, at den tilsyneladende ikke kunne bruge sine fødder, som billedet ellers antyder. Det skulle i øvrigt ikke undre mig, hvis det er selv samme drage, som ses øverst i venstre hjørne på billedet fra Cospis museum. Cospis museum blev sammenlagt med Aldrovandis samling i 1657.

demiske praksis, som favnede såvel indgående medicinske studier, som fysik og kemi, runeforskning, udbredte kundskaber i naturfilosofi, retorik, oldgræsk og latin. Tidens videnskabelige bestræbelser var encyklopædiske. En uddannet lærd måtte således mestre disciplinerne filosofi, grammatik, retorik, logik, fysik, astronomi, metafysik, etik, politik og økonomi.⁴²

Sin encyklopædiske viden havde Worm tilegnet sig ved at studere ved flere af de mest anerkendte universiteter i Europa. På sin lange studierejse havde han også besøgt en lang række af tidens fremmeste forskere, og de kom med tiden til at udgøre et væsentligt netværk for hans senere indsamling og viden om tingene. Han havde

taget sin medicinske embedseksamen i Basel. Bl.a. herfra kom inspirationen til at samle, for det blev anset for et vigtigt led i den medicinske uddannelse. Undervejs besøgte han flere af de mest berømte samlinger i Europa. I 1609 besøgte han, som nævnt, Ferrante Imperatos museum i Napoli, men nåede også et besøg hos Aldrovandis museum og botaniske have i Bologna.⁴³ Han besøgte kort Francesco Calceolaris samling i Verona og Bernhard Paludanus' museum i Enkhuizen, mens han opholdt sig 5-6 uger ved de store kunstsamlinger i Kassel tilhørende Moritz den Lærde.⁴⁴ Tilsammen udgjorde disse konkrete forbilleder for Worms samlervirksomhed og museum.⁴⁵

Worm opbyggede sit museum fra 1620'erne og frem til sin død i 1654. Han nåede således ikke at se det færdigtrykte store museums katalog, der først udkom året efter hans død. Worms bestræbelser på at skabe et museum lå i forlængelse af Renæssancens genopdagelse af naturen, hvor man forsøgte at videreudvikle Antikkens beskrivelser af naturen ved at supplere den eksisterende viden med egne iagttagelser. Worm henviser ofte til de antikke lærere: Aristoteles, Theophrastus, Dioscorides, Galenos og, især den senere sammenfattende, Plinius den ældre som autoriteter i sit katalog. Også i den forstand var han stærkt inspireret af tidens andre store samlere.⁴⁶

At finde det banale i det sjældne

Man kan sige, at nøglen til at åbne de bærende systematiske principper i Worms samling, ligger i det banale: At træde ind i samlingen, at følge de elementære principper for opdelingen af naturriget i Renæssancens og forstå Guds nærvær i naturen, der skaber en flydende helhed mellem alle verdens frembringelser, af naturalier såvel som af artificialier. Så selv om systematikken er langt fra nutidens gængse principper for opstillinger af samlinger, hvad enten det er naturhistoriske eller kulturhistoriske samlinger, så er de ikke uforståelige. Ud fra tidens erkendelsesmåde skaber de et helt igennem »fornuftigt« mønster.

Når jeg skriver at systematikken er banal, skal det ikke forstås som at Worm foretrak det banale. Tværtimod. Lige som tidens øvrige videnskabsmænd havde han en forkærlighed for det sjældne. Den fuldstændige titel til hans museums katalog kan således oversættes til: *»Det wormske museum eller de sjældnere genstandes historie, således af naturalierne, som af artifi-*

calierne, således af de hjemlige, som af de fremmede, bevaret i forfatterens hus i København« (understregningen er min). Schepelern, der gerne vil gøre Worm til en moderne naturvidenskabsmand, nævner denne særlige forkærlighed, men nedtoner den også. Det sjældne rariora skal ikke forstås i vores nedsættende betegnelse som rariteter, men mere som det fremmedartede, skriver han. Til underbygning heraf nævner Schepelern et brev skrevet af Worm, hvor han fortæller om sin begyndende indsamling: *»Det er ikke kostbarheder jeg ønsker, men ting, der er sjældne her og almindelige hos eder, som kan fås for næsten ingenting«*.⁴⁷ Selv om Worms samling har en overvægt af det, vi ville kalde »almindelige« naturgenstande, »så henviser hele projektet til den samlerlidenskab, der generelt prægede Renæssancen«, skriver Jens Erik Kristensen i sin artikel om Worm. *»Til grund for denne lidenskab lå en tilgang til naturen, der helt overordnet var båret af en ny teoretisk nysgerrighed, der forplantede sig ud i den praktiske og empiriske omgang med naturen (...) Et nysgerrigt blik, der var tiltrukket af natur- og kunstfænomenernes sjældenhed og fremmedartethed, af deres eksotiske eller antikke herkomst, af deres bizarre karakter og monstrøse udseende, af deres symboliske eller heraldiske træk«*. Man må dog ikke sammenblande Renæssancens forkærlighed for det sjældne og det kuriøse med uvidenskabelighed, forstået som en ikke-systematisk metode. De fleste naturforskere i Renæssancen, heriblandt Worm, indtog en position, der var modsat af tidens mystikere, nemlig den at verden grundlæggende skulle betragtes som åben – den kunne forklares og kortlægges – den var ikke et lukket univers af hemmelige tegn.

I sin disputats om de italienske renæssancemuseer kommer Paula Findlen med en sigende eksempel.⁴⁸ Den 13. maj 1572, netop den dag, da Ugo

Buoncompagni vendte tilbage til sin fødeby for at blive indsat som pave Gregorius 13., blev en frygtelig drage set på landet nær Bologna. Dragen blev heldigvis nedlagt og ført til byens senator, der gav den til sin svoger, Aldrovandi. Han var ikke blot berømt for sin samling af naturmærkværdigheder, men var også fætter til paven, hvilket gjorde gaven oplagt. Dragen gjorde naturligvis Aldrovandis museum endnu mere berømt. Mens folk valfartede til Aldrovandis samling for se dragen, talte resten af Italien imidlertid om, at dragen var et uheldigt varsel for den nye pave. Aldrovandi derimod skrev om dragen og dragernes historie generelt i 7 bind, under titlen *Dra-cologia*, hvor han undersøgte drager som et naturfænomen. Hans projekt var at løsrive folk fra den vildfarelse, at dragen skulle være et varsel og i den forstand et mystisk (her forstået som uforklarligt) fænomen. Han søgte med andre ord at forklare det ekstraordinære, det sjældne, ud fra en rationelt videnskabeligt funderet metode.

På samme måde forholdt det sig med Worm. I museumskataloget indgår store afsnit, som i realiteten er selvstændige afhandlinger om sjældne naturfænomener, som bør forklares. Worm skriver således indgående om lemminger, som man i Norge troede, blev avlet i skyerne og faldt ned fra himlen. Han har bl.a. dissekeret dyret omhyggeligt sammen med Thomas Bartholin, og under henvisning til en anden naturforskers påstand om dyrets pludselige opståen og forsvinden som overnaturligt udtryk for Guds almagt skriver Worm, at: »*Fysikeren, der ikke er så optaget af de almindelige og fjernere årsager som af de nære og umiddelbare, dog ikke kan slå sig til tåls hermed. Ganske vist kaldes Gud med rette for årsagen til alle ting, man da han for at frembringe virkninger i naturen ikke handler umiddelbart, men gennem naturlige årsager, er det*

fysikerens opgave at finde disse«. ⁴⁹ I samme ånd skal man se Worms store interesse for at forklare enhjørningshorn, sten der antager former af dyr eller dufter særligt, dyr som har horn, men ikke burde have det, og lignende. Selv det mest utrolige skulle forklares. Man kan sige, at netop det mest utrolige påkaldte sig særlig nysgerrighed og behov for forklaring.

Siden hen blev det utrolige sorteret fra. Man koncentrerede sig om typerne, der nydeligt lod sig indplacere i omfattende taksonomier, hvor hele Guds natur kunne kortlægges. Netop i samme århundrede, som encyklopædierne dukkede op, blev de encyklopædiske indsamlingsprojekter i virkeligheden stærkt afgrænset. Hvad der ikke kunne indplaceres, måtte sorteres fra. Da Worm døde, overgik hans samling til Frederik 3.'s kunstkammer, men meget hurtigt forsvandt store dele af samlingen. Noget gik vel til (naturpræparaterne), noget blev ikke længere muligt at adskille fra kongens egne eksemplarer, da de ikke havde særlige numre, og meget blev sandsynligvis også sorteret fra, fordi det sjældne, det som tilsyneladende overskred naturens og kunstens rige, blev skubbet længere og længere ud i periferien af det videnskabelige blik, i takt med at naturen blev typebestemt og den faglige specialisering skabte en dyb kløft mellem naturens og kulturens rige. Hermed forsvandt størstedelen af Worms samling ud af syne. Tilbage er nogle enkelte genstande og kataloget med interiørstikket, som giver et glimt af en anden tid med andre systematikker.

Noter

1. Ole Worm: Museum Wormianum seu HISTORIA RERUM RARIORUM, Tam Naturalium, quam Artificialium, tam Domesticarum, quam Exoticarum, quæ Hafniæ Danorum in ædibus Authoris servantur 1655 [Museum Wormianum].

2. Det mest grundige studie af kataloget finder man i H.D. Schepelerns disputats *Museum Wormianum*, 1972.
3. Det nøjagtige antal af stik kan diskuteres. Dels dukker der af og til nye stik op, dels beror det på, hvilke kriterier for udvælgelse som anlægges mht. tidsafgrænsning, museumstypeafgrænsning, hvornår der er tale om et stik af et konkret museum, og ikke blot en dekorativ frontispice i et katalog mv. Men under alle omstændigheder er det min vurdering, at det samlede antal interiørstik af de første videnskabeligt anlagte museer udgøres af mindre end ti.
4. Bologna udgjorde i 1500-tallet et »museologisk center«. Det blev et vigtigt referencepunkt for tidens øvrige museumstiltag. Se i øvrigt Laura Laurencich-Minelli: *Museography and Ethnographical Collections in Bologna during the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Oliver Impey & Arthur MacGregor: *The Origins of Museums*, 2001.
5. Sst. s. 25.
6. Sst. s. 22-23.
7. H.D. Schepelern tæller 215 genstande på billedet, H.D. Schepelern: *The Museum Wormianum reconstructed*, *Journal of the History of Collections* 1990:1. Der registreres 1663 genstande i museums-kataloget.
8. I Renæssancen udkom flere lærebøger om perspektivtegning. Bl.a. af Jean Pélerin, der i *De Artificiali Perspectiva* 1505 beskrev, hvordan distancekonstruktionen kunne udnyttes til forskellige smukke gulvmønstre, Marianne Marcussen: *Perspektiv* 1987, s. 71.
9. De forskellige gulvmønstre på stikkene er ikke ens; der er altså ikke tale om direkte kopier. Man kan ikke udelukke, at gulvene så sådan ud, men mønstrene skaber uden tvivl hjælpelinier i billedet, og de ligner i forbavsende grad forslagene i bl.a. Pélerins bog.
10. Marcussen som anf. i note 8, s. 10.
11. Dette arbejde blev ledet af H.D. Schepelern, den førende ekspert i Ole Worms samlervirksomhed. En grundigere beskrivelse af rekonstruktionsarbejdet kan læses i *The Museum Wormianum reconstructed* (se note 7).
12. Sst. s. 81.
13. Denne kropslige metode er inspireret af Bruno Latour, der i sit opgør med det moderne videnskabelige projekt skriver, at vi har masser af myter som beskriver, hvordan subjektet påvirker objektet, men ingen som ser historien fra den anden side, altså hvordan objektet konstruerer subjektet, Bruno Latour: *We have never been modern* 1993, s. 82. Sagt på en anden måde: Det er som om, vi har overset (eller måske ignoreret) samspillet mellem vores handlinger og omgivelserne/ tingene. Bevægelsesretningen, når man træder ind i et museumsrum, er et eksempel. Den beror i høj grad på en udtalt oplæring (af og til viser en pil dog den besøgende den rette vej).
14. Ole Worm: *Museum Wormianum*, fra forordet til læseren. (Schepelerns oversættelse, se note 1).
15. Sst.
16. Steven Mullaney henleder opmærksomheden på dette sammenfald i artiklen *Strange Things, Gross Terms, Curious Customs: The Rehearsal of Cultures in the Late Renaissance, Representations* 3, 1983.
17. Jurii Moskvitin: *Evolutionstanken i renæssancen*, *Naturens historiefortællere* bd. 1., 1985, s. 91.
18. Ole Worm: *Museum Wormianum*, s. 239-240.
19. Sst.
20. Sst. s. 291.
21. Sst. fra forordet til læseren. (Schepelerns oversættelse).
22. Denne »sammenblanding« går igen i et af Worms tidligere kataloger. Worm udgiver tre kataloger over sin samling i hhv. 1642, 1653 og 1655. Hvor de første to er kortfattede registranter, er det sidste katalog, som udgives efter hans død, et kommenterende værk, hvor hver af samlingens genstande beskrives, kommenteres og i nogle tilfælde også tegnes. For 1642-kataloget er cirka halvdelen af artificialierne nævnt for sig selv under *Artificiosa varia*, mens den anden halvdel er spredt over de første »bøger« i kataloget, som udgør de tre naturriger.
23. Laura Laurencich-Minelli, som anf. i note 4, s. 23-24.
24. En række eksempler gives i Adalgisa Lugli: *Naturalia et Mirabilia*, 1998, s. 180-205. Undersøgelsen af mødet mellem kunsten og naturen holdt ved i tiden efter Renæssancen. En del af forordet til *Museum Regium* 1696, det første katalog for Det kgl. Kunstkammer, er udformet som en dialog mellem kunsten og naturen.
25. En etymologisk og videnskabshistorisk redegørelse af *lucus naturae*-begrebet i 15- og 1600-tallet er foretaget af Paula Findlen: *Jokes of Nature and Jokes of Knowledge: The Playfulness of Scientific Discourse in Early Modern Europe*, *Renaissance Quarterly* 43, 1990.
26. Ole Worm: Sst. s. 81.
27. Eksemplerne er hentet fra *Museum Wormianum*.
28. Lorraine Daston & Katharine Park: *Wonders and the Order of Nature*, 1998, s. 277.
29. Krystof Pomian kalder ligefrem perioden »The Age of Curiosity«, Krystof Pomian: *Collectors and Curiosities*, 1990, s. 45-65.
30. Daston & Park som anf. i note 28, s. 277.
31. Laura Laurencich-Minelli som anført i note 4, s. 22.

32. Paula Findlen som ovenfor anført s. 296.
33. Ole Worm: fra forordet til læseren. (Schepelerns oversættelse).
34. H. D. Schepelern: Museum Wormianum som ovenfor anført s. 113-116.
35. Sst. s. 116.
36. Sst. s. 103.
37. Sst. s. 126.
38. Paula Findlen: *Possessing Nature*, 1994, s. 51.
39. J.H. Sclegel: *Sammlung zur Dänischen Geschichte, Münzkenntniss, Ökonomie und Sprache*, Bd. 2, 1776, s. 146-48.
40. H.D. Schepelerns disputats kan opfattes som ét langt indlæg for, at Worm ved sin insistensen på at betragte naturen ved selvsyn og ikke kun forlade sig på den nedskrevne tradition, foregreb en senere tids natursyn.
41. Ole Worm som ovenfor anført, s. 247-248.
42. H.D. Schepelern som anført i note 34, s. 113.
43. Jens Erik Kristensen: Det kuriøse og det klassificerende blik – naturens indsamling og forordning fra Renæssancens samlere til det moderne naturhistoriske museum med Museum Wormianum som udgangspunkt, *Den jyske Historiker* nr. 64, 1993, s. 35.
44. H.D. Schepelern som anført i note 34, s. 76.
45. Jens Erik Kristensen som ovenfor anført s. 35.
46. De berømte italienske storsamlere: Aldrovandi, Calceolari og Imperato henviste til de samme antikke autoriteter. Se Paula Findlen som anført i note 38, s. 57.
47. H.D. Schepelern som anført i note 34, s. 142 (brev til Johan Rhode i Padua, nr. 147, 7.11. 1624)
48. Paula Findlen som anført i note 38, s. 17-23.
49. Ole Worm som ovenfor anført s. 331 (Schepelerns oversættelse).

Et barn af sin tid

Claus Bjørn om Fridlev Skrubbeltrang og dansk landbohistorie

Interview ved Peter Henningsen

Fortid og Nutid, september 2002, s. 219-232

Claus Bjørn, f. 1944. Mag. art. i historie fra Københavns Universitet. Siden 1971 lektor i landbohistorie ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Redaktør af *Fortid og Nutid* 1975-85 og formand for Landbohistorisk Selskab 1983-95. Claus Bjørn har redigeret og udgivet en lang række værker om, og kilder til, dansk landbohistorie, ligesom han er forfatter til flere bøger om landbohistoriske og danmarkshistoriske emner, bl.a. *Bonde Herremand Konge* (1981), *C.D.F. Reventlow* (1992), *Borgerkrig og revolution* (1998), *Dengang Danmark blev moderne* (1999). For tiden arbejder han med et projekt om dansk udenrigspolitisk historie i perioden 1814-64 samt med en biografi af den socialdemokratiske politiker H.C. Hansen.

Du er lektor i landbohistorie. Hvad vil det sige?

Landbohistorie er noget mærkeligt noget. Det er ikke landbrugets historie, men derimod landbefolkningens historie, og det er en tradition, der kan siges at gå tilbage til 1800-tallet. Dengang var bønderne jo i flertal og det var dem, der satte den politiske dagsorden. Derfor blev bondens historie vigtig, både for bonden selv, men også for det øvrige samfund. Bondens historie opfattedes som helt central for at forstå Danmarks historie. Det ser vi f.eks. i det glimrende tidsskrift *Aarvog for dansk Kulturhistorie*, der udkom fra 1891 til 1900 og vi ser det i fremvæksten af de mange lokalhistoriske samfund, hvor den ene førstelærer efter den anden arbejdede med bondebefolkningens historie. I denne type historie drejede det sig hovedsageligt om hele emancipationsforløbet fra 1700-tallets undertrykkelse og frem til stavnsbåndets ophævelse, om frigørelsen, det folkelige gennembrud, den erhvervsmæssige sejr med andelsbevægelsen, den politiske sejr med systemskiftet 1901 osv. Landbohistorien, som den-

gang først og fremmest blev varetaget af lokalhistorikere og af folk uden for universitetsmiljøet, etablerede en forståelsesramme for dansk historie med bonden i centrum. Danmarks historie blev bondens historie.

Det lektorat, du sidder i, indehavedes tidligere af historikeren Fridlev Skrubbeltrang. Han er tit og ofte blevet kaldt dansk landbohistories førstemand, men hvem var han egentlig, og hvad er baggrunden for, at man oprettede et særligt lektorat til ham?

Ja, det er jo en personlig lærestol, som man gav Skrubbeltrang. Han havde indtil da ernæret sig som højskolelærer et par år og som freelance historisk skribent – ja, det lyder utroligt, men det kunne man faktisk dengang, hvis man satte beskeden tæring efter næring.

Han levede først og fremmest af at være bidragyder til Højskolebladet, boganmelder, politisk kommentator og af legater. Allerede i 1937 lå disputatsen *Husmand og inderste færdig*, men så fik han til landbrugsudstillingen på Bellahøj i 1938 til opgave at skrive bo-

gen *Den danske Bonde 1788-1938* og det betød, at behandlingen af *Husmand og Inderste* blev forsinket, og at bogen først blev indleveret som disputats sidst i 1930'erne.

Husmand og Inderste har jo en særlig position i dansk landbohistorie?

Vi kan roligt sige, at *Husmand og Inderste* blev en bog, der satte skel i dansk historieforskning. Udgangspunktet var et opgør med V. Falbe Hansens klassiske påstand fra jubilæumsskriftet i 1888 – *Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne set fra nationaløkonomiens standpunkt* – der opererede med den forestilling, at husmandsbefolkningen var et produkt af landboreformerne. Skrubbeltrang kunne imidlertid påvise, at det var helt forkert. Ved hjælp af det strukturregistrerende materiale: godsernes og skattemyndighedernes arkivalier – gik han ned og lagde – om man så må sige – facts på bordet for landbounderklassens historie.

Det forhold, at Skrubbeltrang byggede sin socialhistorie op med lokalt tilvejebragt kildemateriale fra godsarkiverne blev siden retningsgivende for dansk landbo- og socialhistorisk forskning. Dertil kom så en række artikler, bl.a. i *Fortid og Nutid*, hvor Skrubbeltrang skrev socialhistoriske og metodiske bidrag, som kom til at sætte standarden for, hvorledes man arbejdede med socialhistorie.

Hvis der var nogen, om hvem man kunne bruge udtrykket positivist, så var det nok Fridlev Skrubbeltrang. Jeg kan huske et citat fra en senere artikel: »Der er endnu lang vej før vor viden om dansk landbohistorie kommer til at bygge på fuldstændig sikker

grund«. Man skulle helt ned i materialet, vægte det, sortere det, vurdere dets bærekraft osv. Derefter skulle man så rekonstruere den fortidige sociale virkelighed, ofte i tabel- og graf-form.

Placerede Skrubbeltrang sin form for landbohistorie i opposition til noget?

Han ville sætte samfundet i stedet for staten. Han ville væk fra den mere overfladiske rigshistorie, hvor man blot udtalte sig i generelle vendinger om landbostandens sociale forhold, f.eks. i vendinger som »så forringede bøndernes status sig«; så »forbedrede bøndernes status sig« osv. Han ville væk fra, at man baserede forskningen i landbohistorie på de normative kilder – love o. lign. – i stedet skulle man helt konkret se på, hvordan landboforholdene var i det daglige ude på godserne. Han ville ud og se på strukturerne, på hvad der foregik derude rundt omkring i landet. Når man læser *Husmand og Inderste* igennem – og det er lejlighedsvist drøjt stof – vil man på den anden side kunne konstatere, at han er meget sparsom med at give nogle mere generelle forklaringer på de forhold, han undersøgte.

Det er faktisk som om, der var et svælg mellem det, han kom af og det han lavede som historiker. Der var nok hos Skrubbeltrang en mærkelig, og vel dybest set ikke rigtigt koblet, forbindelse mellem hans strenge positivistiske opfattelse og den forankring, mennesket og personligheden Fridlev Skrubbeltrang havde i de folkelige bevægelser, således som de udformedes i slutningen af 1800- og begyndelsen af 1900-tallet. Det var dem, der var hans livsgrundlag. Han havde været på høj-

◀ Claus Bjørn har siden 1971 været ansat som lektor i landbohistorie ved Københavns Universitet. Lektoratet blev oprindeligt oprettet som en personlig lærestol for dansk landbohistories »førstemand« Fridlev Skrubbeltrang, men Bjørn har dog gennem årene skrevet om, og undervist i, meget andet end blot landbohistorie. For tiden arbejder han således med et projekt om dansk udenrigspolitisk historie 1814-64 samt med en biografi af politikerens H. C. Hansen (Foto: Stig Stasig).

skole og han blev selv højskolelærer. Han havde et dybt engagement i samtidens politik ud fra en ikke-dogmatisk, nærmest radikal venstre-holdning, som i øvrigt i 1920'erne, så vidt jeg kan skønne, en tid knyttede ham til Retsforbundet. Han var dog ikke partipolitisk forankret. Han var dedikeret til den folkelige emancipation – til de folkelige bevægelser.

Hvordan var han som menneske?

Når jeg læser Skrubbeltrang oplever jeg en spaltning mellem en nådesløs kritiker – flere af hans artikler er faktisk debatindlæg vendt mod landbohistorikerne Sigurd Jensen og C. Rise Hansen og det samme gælder ham som anmelder – og en mere folkelig skribent. På sit eget felt – landbohistorien – havde han meget svært ved at give plads til andre. Jeg synes nok, at hans anmeldelser og de mange debatterende indlæg kan have en noget småtskåren karakter. Han accepterede ikke andre holdninger og tilgange til stoffet end sine egne. Det kommer f.eks. tydeligt til udtryk i hans barske anmeldelse af Holger Munks disputats »Rytterbonden« fra 1955.¹

Skrubbeltrang var en mærkelig blanding af noget ydmygt, nærmest selvudslettende og så noget meget selvhævdende. Han kunne være meget genert og ufri. Han var ringe som forelæser på trods af, at han havde levet af det. Han beherskede ikke foredragets form og havde ikke evnen til at komme ud »over rampen«. På den anden side havde han en meget stærk, faglig selvbevidsthed, og han kunne virkelig føle sig trådt over tæerne, hvis man ikke anerkendte ham. Der var en konflikt mellem en stærk tiltro til egne evner – et stærkt engagement i det, han gjorde, og en dedikation og helligens sig sine forskningsprojekter, som gjaldt det selve livet og som også gjorde, at de nederlag han fik – f.eks. da han blev forbigået til professoratet i 1948 –

lejrede en bitterhed mange år efter, og så en meget selvudslettende personlighed.

Det er i øvrigt en mærkelig affære med det professorat. Indtil da havde det været sådan, at hvis bedømmelsesudvalget var uenige om, hvem der skulle have stillingen, skulle der afholdes en konkurrence. Det havde man jo gjort i 1936. Dengang man havde den berømte konflikt mellem Erik Arup og Vilhelm la Cour.² Og jeg ved, at Skrubbeltrang havde forberedt sig og allerede havde valgt sig forelæsningssemne. Men så midt under sagsbehandlingen ændrede man det pludselig til, at bedømmelsesudvalgets flertal kunne indstille til fakultetet. Og så var der altså en 3-2-afgørelse i Aksel E. Christensens favør. I hvert fald gav man Aksel E. Christensens bredde fortrin fremfor Skrubbeltrangs skarpsindighed. Men det så jo mærkeligt ud, at man sådan ændrede proceduren midt i forløbet.

Der er ingen tvivl om, at Aksel E. Christensen fyldte stolen ud – blodrig og energisk, som han var. Der var en power over ham, som Skrubbeltrang næppe nogen sinde kunne have præsteret. Men det skabte bitterhed hos Skrubbeltrang. Der sad han – en højt kvalificeret videnskabsmand – og lavede prishistoriske undersøgelser til han var op i 50'erne og levede af bundne opgaver, f.eks. bøgerne *Den danske Husmand* og *Den sjællandske Bondestands Sparekasse* og der er vist ingen tvivl om, at på et eller andet tidspunkt, så følte historikermiljøet på universitetet en form for dårlig samvittighed: Nu blev de snart nødt til at give Skrubbeltrang en lærestol. På det tidspunkt var han jo fuldt anerkendt som førstemanden i dansk landbohistorie.

Denne historie dyrkedes i mange sammenhænge og Skrubbeltrang var langt fra alene. Der var f.eks. også Gunnar Olsen, en af hans få personli-

ge venner, husmandssøn fra Nordvestsjælland; Sigurd Jensen, gårdmandssøn fra Østjylland, C. Rise Hansen, gårdmandssøn fra Ålborgkanten, Hans Jensen, gårdmandssøn fra Slagelsekanten – og denne sidste var jo nærmest Skrubbeltrang's modstykke: Han havde sans for de store bærende ideer, men var unægtelig noget usikker og mindre præcis i detaljerne. Men Skrubbeltrang manglede forståelse for Hans Jensens arbejdsmetoder og hans prisværdige forsøg på en helhedsforståelse. Problemet var, at Hans Jensen satte spørgsmålstejn ved den traditionelle liberale forståelse af landboreformerne, og i stedet lagde vægt på den bondebeskyttende tradition, som havde været fastholdt i dansk landbolovgivning.

Hvordan var Skrubbeltrang som underviser?

Han var efter traditionelle kriterier ikke nogen god underviser. Timerne gik i stykker for ham. Han røg ud ad alle mulige tangenter. Som jeg nævnte tidligere, var han en ringe forelæser, der stod og smagte på ordene, fik indskydelser, og tabte tråden. Ja, det fungerede ikke særligt godt. Det, der kom til at betyde meget for mange, var imidlertid en optagethed af de studerende, som dengang ikke var almindelig. Aksel E. Christensen var meget højt værdsat af sine nærmeste elever, men næppe et menneske man kom ind på livet af. Povl Bagge kom de studerende absolut ikke ind på livet af og Sven Henningsen så man ikke ret meget til.

Skrubbeltrang lukkede virkelig folk ind i sit eget »værksted«. Man fulgte hans eget arbejde, meget på samme måde, som når man læser om, hvorledes den tyske historiker Leopold Ranke i sin tid introducerede seminarformen, og hvordan de studerende var en slags medforskere. Det var sådan det foregik hos Skrubbeltrang. Man kom

ind i hans univers og arbejdede dér, og man var genstand for en til det rørende personlig omhu og medleven, også i ens personlige forhold. Og det fangede mange, ikke et stort antal, men en vis gruppe studenter. Jeg kan f.eks. nævne Birgit Løgstrup, Lotte (Jansen) Dombernowsky, undertegnede selv og Erik Helmer Pedersen. Jeg tror, at Erik Helmer Pedersen vil bekræfte det billede, jeg her giver. Man blev simpelthen vundet for og af den mand.

På trods af, at Skrubbeltrang var en dårlig underviser, kunne han altså trække folk til pga. sin personlighed?

Ja, og så også fordi det jo altså var spændende at være med i en forskningssituation og blive vejledt virkelig tæt. Og vi oplevede at blive inviteret hjem til ham. Til et hjem – prøv at forestil dig en lærerbolig på landet i 1940'erne – hvor man selv dyrkede grøntsagerne, og hvor vi blev fotograferet ude i haven. Vi havde vi børn med, var de også velkomne. Jeg har pragtfulde billeder af mine egne unger. Så sendte han billederne med en hilsen.

Det kunne ikke undgå – hvis man altså havde fundet sig i hans form – at man blev bundet i et fortrolighedsforhold og i et taknemmelighedsforhold og i en faglig respekt for den gennemførte vederhæftighed og de stædige krav, som hans egen forskning repræsenterede.

Ville det så ikke på den anden side gøre det svært, at lave en anden slags forskning end Skrubbeltrang. Ville man så ikke sætte spørgsmålstejn ved hans historiesyn og konklusioner?

Jamen – jeg tror da også at man i miljøet undgik at gå ind i en særlig indgående klinch med ham. Når Skrubbeltrang talte, nøjedes man med at lytte respektfuldt. Der stod stor respekt om ham. Man faldt ikke over ham. Jeg antydede senere – og det samme gjorde

de Jens Holmgaard, at hans mange statistikker faktisk kan kritiseres rent metodisk, også på hans egne præmisser. Mange af hans statistikker var meget lidt nuancerede og der var en lang række menneskelige forhold, som han slet ikke tog højde for.³

Det kunne f.eks. dreje sig om fæstefastelser. Skrubbeltrang lavede jo statistikker på om fæsterne var afstået godvilligt eller ved tvang, og han tog ikke højde for godsforvalternes evt. forskellige sprogbrug fra gods til gods, eller om der evt. kunne være penge under bordet mellem foged og fæster osv. Det hele blev blot slået sammen i én stor statistik. Jeg har selv set den slags materiale i praksis. På ét gods bruges en slags sprogbrug og på et andet gods et andet. Derfor er det også svært at generalisere alene på grund heraf uden at tænke over, hvordan tingene foregik i praksis.

Tror du, at han selv var klar over disse svagheder?

Jeg tror faktisk, at han – lige med hensyn til dette – havde forelsket sig for meget i sin egen metode. Skrubbeltrang var meget materiel i sin forskning. Det handlede om, hvad der kunne måles og vejes og regnes ud og laves gennemsnit på. Det kan lyde gammeldags i dag, men det var faktisk ret nyt dengang. I sine yngre år var han faktisk fagoverskridende i sin tilgang til historien. Ved hans disputats havde man f.eks. udnævnt professoren i statistik, Hans Claus Nybølle, som officiel 2. opponent. Så mange tal var der i *Husmand og Inderste*, at der på fakultetets vegne måtte være en statistiker repræsenteret, ikke bare en eller anden historiker. Det siger jo noget om, hvor vort fag har bevæget sig hen siden da. Skrubbeltrangs i grunden ganske enkle tabeller med gennemsnitsudregninger og lidt procentuel udregning og tiårsgennemsnit er barnemad i dag, og de findes snart sagt i en hvil-

ken som helst opgave på universitetet. Men dengang var det faktisk at bevæge sig ud mod historiefagets grænser og faktisk at overskride dem. Det krævede en mand fra et andet fakultet, til at bedømme den slags.

Så Skrubbeltrang var nybrydende og tværvidenskabelig for sin tid?

Det var han. Jeg tror, at det er historikeren Niels Steensgård der engang har sagt, at Skrubbeltrang repræsenterede et europæisk nybrud. Han vidste det bare ikke selv. Og så kom krigen jo. Jeg ved ikke om du har bemærket det, men *Husmand og Inderste* er ikke rigtigt blevet anmeldt, heller ikke i Historisk Tidsskrift. Den blev i øvrigt heller aldrig offentligt forsvaret, eftersom krigen kom i vejen.

Der kan selvfølgelig rettes kritik mod både det ene og det andet i bogen, og den er jo vitterligt ved at falde fra hinanden flere steder. Men metodisk set er den meget nyskabende.

Tag f.eks. hans – i dag ganske vist elementære – kritik af Falbe-Hansens brug af de to folketællinger 1787 og 1801, hvor Skrubbeltrang kan vise, at den ene er en vintertælling og den anden en sommertælling. Og da befolkningen dengang ikke var stedfast sommer og vinter, så kan man få ret skæve billeder af de demografiske forhold, hvis man ikke tager højde for kilderens tilblivelsessituation. Dertil kommer, at når man ændrer stillingskategorier, så kan man få det til at se skævt ud. Det er jo det vi i dag vil kalde barnemad – grundlæggende viden, når vi skal sammenligne to statistikker. Opererer de med de samme kriterier? Samme inddelingsgrad osv. Er statistikken gældende for det danske monarki som helhed eller kun for det danske kongedømme? Men det var altså nyt dengang.

Skrubbeltrang opererede i et miljø, hvor tingene var skarpt adskilte: Der var historie, der var nationaløkonomi

Unge landbohistorikere på besøg hos Fridlev Skrubbeltrang i hjemmet ved Rungsted Kyst omkring 1970. Fra venstre ses Birgit Løgstrup, Lotte (Jansen) Dombernowsky, Fridlev Skrubbeltrang og Skrubbeltrangs hustru Maria (foto i privateje).

– der var de her meget adskilte faggrænser – og her fik han brudt grænserne ned og ført den socialhistoriske tradition i Danmark ind på et mere tværvidenskabeligt felt. Det var hans helt store fortjeneste.

Så man kan måske ligefrem sige, at Skrubbeltrang introducerede den samfundsvidenskabelige historie i Danmark

Ja, det gjorde han. Det kan man roligt sige. Hvis den bog var kommet på tysk, fransk eller engelsk, så ville den have været med i kanon. Den ville have været en milepæl. For her er det ikke bare bønderne, det gælder. Nej, det er dem nedenunder. Det handler om de mennesker, der har glimret ved deres fravær i den historiske forskning. Når de endelig var inddraget, var det som regel blot som pittoreske

baggrundsfigurer. Med den bog sættes der en milepæl og et niveau i arbejdet. Man skulle ud i »marken« og ned i godsarkiverne. Det har siden været en fast tradition, at de specialestuderende, der skrev speciale i landbohistorie, selv skulle gå i kast med godsarkiverne, på samme måde som Skrubbeltrang gjorde det.

Hvilke faghistoriske forbilleder tror du, Skrubbeltrang havde?

Jeg har prøvet at spørge ham om det. Det var der i øvrigt flere, der gjorde. Vi spurgte ham selvfølgelig om Erik Arup. Jo, Skrubbeltrang fandt Arup inciterende, men han betragtede sig ikke som Arup-elev. Der var jo en gruppe, der var »ild-tilbedere«. Og Arups begrænsninger var faktisk ret lette at se.⁴ Skrubbeltrang skrev i sin tid speciale hos Aage Friis og det er

min fornemmelse, at han som en af de få formåede at holde gode relationer til både Friis og Arup. Han bidrog også til begge festskrifter. Skrubbetrang havde sit særlige område og han kunne derfor ikke bruges i deres interne kamp. Men egentlige forbilleder tror jeg faktisk ikke, at han havde.

Er det et træk hos danske landbohistorikere, at de selv er fra landet?

Det vil du jo nok finde i flere tilfælde. Fortrinsvis i de ældre generationer. I de yngre generationer begynder det at gå i opløsning, bl.a. fordi der er så få, der kommer fra landet. Jeg kan da huske, at der på et hold af nystartede historiestuderende i begyndelsen af 1970'erne altid sad 3-4 stykker, der var fra landet. De var f.eks. sønner eller døtre af mejeribestyrere, fra en gård eller børn af en førstelærer. Det var folk, der kunne kende forskel på de fire kornarter. Jeg kan huske, at sidste gang jeg stillede spørgsmålet om der var nogen der var fra en gård, så var der en pige, der rakte hånden op og sagde ja. Så spurgte jeg, hvor det var. Jo, det var nede ved Slagelse. Hendes forældre var tandlæger, men de boede altså på en gård! Landbomiljøet er nu så indskrænket i forhold til de små 200.000 landbohem, der var endnu i 1950'erne. Det er ikke længere leveringsdygtigt.

Er det grunden til, at landbohistorien får færre og færre udøvere?

Ja, det er ganske enkelt. Jeg er fra årgang 1944 og jeg kan huske en tid, hvor landbruget »fyldte«. Hvor sådan noget som jordlovsafstemningen i 1963 blev et politisk nederlag, fordi bønderne vendte sig imod det. Hvor vi dengang stemte os ind i EF, fordi landbruget kunne få begge sine markeder med. Allerede dengang var det ikke så aktuelt længere, men der er jo altid en vis forsinkelse i mentaliteten. Landbruget var Danmarks bærende er-

hverv. I Landbruget var man endnu i 1950'erne fritaget for ottetimers-arbejdsreglen og mejeristuddannelsen var helt op til 1970'erne ikke omfattet af lærlingeloven. Landbruget havde sit eget rum – det var noget helt særligt. Det havde sine egne traditioner, sine egne skoler med egne uddannelsesforløb uafhængigt af det øvrige samfund. I dag er Landbrugsraadets præsident Peter Gæmelke student lige som alle andre mennesker.

Man kan vel også forestille sig, at nogle af årsagerne til landbohistoriens deroute skyldes, at den samfundsvidenskabelige historie ikke længere er interessant? At der er kommet nye retninger på den faghistoriske dagsorden?

Ja, det var jo det, vi herhjemme helt banalt kalder socialhistorie. Det var meget stort. Jeg tror nærmest, at halvdelen af alle specialer i 1970'erne blev skrevet inden for socialhistorisk betegnede emner. På et tidspunkt mistede denne tradition så sin spænding og bærekraft, og sådan vil tingene givetvis altid veksle. Men nogle af de nye forskningsretninger er dog også i familie med landbohistorien. F.eks. søskeneparret Appels disputatser om tinget og boglæsning/bogbrug med en noget større og mere eksplicit teoretisk bevidsthed.⁵ Det er på én måde værker i den klassiske danske socialhistoriske tradition, men de repræsenterer på den anden side også en fornyelse, særligt i deres teoretiske tilgang. De har dog bevaret de elementer af den ældre socialhistorie, som jeg finder værdifulde. Der fastholdes i disse bøger en tradition, som vi ville blive lidt fattigere uden. Det gælder om at bibeholde de ting i det gamle, som er værdifulde, og så koble det med de nye drejninger. Vi skal stadig have fat i det, der kan måles og vejes. Blot må vi tænke lidt mere over, hvad det er vi måler og vejer, og hvilke indsigter, der kan uddrages deraf.

Du er jo ikke fra landet. Hvorfor begyndte du at interessere dig for landbohistorie?

Ja, det er der også flere, der har undret sig over. Jeg har dog både på min fædrene og mødrene side rødder tilbage til landet. Så det var mig ikke ukendt. Men det var dog ikke landbohistoriker, jeg oprindeligt drømte om at blive. Faktisk ville jeg gerne have været medarbejder på Nationalmuseets middelalderafdeling. Jeg besøgte den som dreng og fik det råd, at jeg skulle tage en historisk embedseksamen, hvis jeg ville ind og arbejde på museet. Voldsteder og kalkmalerier, det var lige mig.

Min interesse for landbohistoriske forhold daterer sig tilbage til en undervisningstime hos Vagn Skovgaard-Petersen, hvor jeg fik stillet spørgsmålet om samspillet mellem Venstrebevægelsen og andelsbevægelsen. Og den opgave bed virkelig. Jeg fandt ud af, at der ikke var skrevet noget om det. Det blev så en opgave i bedste socialhistoriske tradition: Jeg udvalgte mig et amt – Holbæk amt – for at se om jeg kunne finde overensstemmelse mellem de folk, der startede andelslagterier og andelsmejerier. og om de var de samme, som gik i spidsen rent politisk. Jeg vidste jo i hvert fald så meget, at Holbæk amt var et Venstre-amt så det battede. Det gav så blod på tanden og førte til, at Skovgaard-Petersen sagde, at jeg skulle snakke med Skrubbeltrang. »Du har fat i noget der«, sagde han, »det synes jeg, du skal gå videre med«. Og så var forbindelsen til Skrubbeltrang knyttet.

Hvordan var landbohistoriens situation i 1970'erne, da du blev lektor. Var det et område, der kunne tiltrække studerende?

Ja, det er der ingen tvivl om. Med den marxistiske venstrefløjsbølge, som brød igennem herhjemme omkring 1971-72, fik socialhistorien et primat. Der skete en forskydning fra stat til

samfund, og når folk var blevet trætte af at dyppe den økonomiske historiker Svend Aage Hansen i marxistisk sovs, så var der en stor interesse for det landbohistoriske tema. Der foreligger utallige undersøgelser af tyendelovgivning og forskellige udtryk for klasseforhold fra dengang. Jeg synes, at 70'erne i mange henseender var en spændende periode. Landbohistorien var baseret på en meget materialistisk – men ikke nødvendigvis marxistisk – opfattelse af historien. Også Skrubbeltrangs forskning var jo meget materialistisk. I hvert fald en materialistisk grundbetragtning af, hvad der var historiens genstandsfelt: Det sociale, det materielle, det økonomiske, det politisk-kulturelle, men især de socialøkonomiske vilkår som målet for historikerens arbejde. Det var dér, at den historiske fremstilling skulle mures op – fra grunden af.

Og det er jo ikke svært at pege på en sådan tradition. Tag f.eks. efterkrigstidens formentlig mest indflydelsesrige historiske enkeltmandsværk om vækkelser og kirkelige retninger, hvor teologen P.G. Lindhardt på baggrund af en materialistisk historieopfattelse skildrer vækkelserne og de kirkelige retninger.⁶ Han forklarer med landbo-reformerne som udgangspunkt de gudelige vækkelser og grundtvigianismen, som båret af gårdmandsstandens sociale og økonomiske fremmarch og de manglende religiøse vækkelser i det 20. århundrede der, ifølge Lindhardt, skyldtes, at der ikke i det 20. århundrede var de samme sociale forskydninger og nye lag. Hvis det ikke er materialistisk historieopfattelse, så ved jeg ikke, hvad det er.

Hvad arbejdede du selv med i den periode?

Jeg boksede længe med et aldrig fuldført projekt, som jeg siden måtte erkende var galt grebet an. Det var et projekt om andelsmejerierne og høj-

skolen. Projektet gik ud på at finde ud af, hvem de allerførste samtlige 740 andelsmejeriformænd var, og særligt om de havde været på højskole. Jeg lavede så kartotekskort på alle dem, jeg fandt og fik således etableret deres cv'er. Med disse kort i hånden ville jeg have mulighed for at konstatere om disse lokale pionerer havde været på højskole, og om højskolen derfor havde haft afgørende indflydelse på skabelsen af de mange andelsmejerier. Det var en opgave, som Skrubbeltrang syntes var passende og i orden. Men jeg måtte desværre konstatere, at selv fra 1880'erne var det umuligt at få tilstrækkeligt præcise oplysninger, og hertil kom, at jeg blev mere og mere i tvivl om bærekraften af metoden.

Hvis nu halvdelen af disse første formænd – i forhold til 12-15% af den samlede ungdomsgeneration på landet – havde været på højskole ville jeg så have demonstreret, at højskolen havde haft en betydning for andelsmejerierne? Det ville Skrubbeltrang have sagt, og det var den hypotese, jeg selv arbejdede med. Men så begyndte jeg at komme i tvivl, fordi der bl.a. tegnede sig et billede af, at det var folk fra relativt store bondegårde, der kom på højskole, og det gjorde de, fordi de havde råd til det. Og det var vel naturligt, at det var folk fra store, økonomisk konsoliderede gårde, der stod i spidsen for foretagendet? Jeg måtte derfor sætte spørgsmålstejn ved min egen model, og jeg havde nogen ret trælse år med det projekt. Så kom jubilæumsarbejdet med Hjedding andelsmejeri, som resulterede i en bog, hvor jeg reelt lukkede og slukkede for projektet i erkendelse af, at det faktisk var alt, hvad jeg kunne sige om den sag.⁷

Spørgsmålet: Om det var højskolen der havde betydning for oprettelsen af andelsmejerierne, som jo har været den populære forklaring i højskolekredse, kunne ikke besvares. Jeg måtte erkende, at metoden ikke slog til.

Det var et af mine hjertebørn, jeg her måtte lægge til side. Det nyttede ikke at arbejde videre. Jeg stolede ikke længere på metodens bærekraft, men det var med sorg, jeg måtte lægge det væk. Men når man ikke længere tror på sin egen metode, så er det mere end svært at få det drevet frem.

Så vendte jeg tilbage til Skrubbeltrangs periode – inspireret af 1970'ernes marxistiske klassebetragtninger – for at betragte bønderne som politiske aktører, som klasse. Det resulterede bl.a i en artikel 1977 i *Scandinavian Journal of History* og i artiklen om proprietærfejden,⁸ som jeg nu kan se, at jeg burde have arbejdet videre med, have gjort til en bog. Som artikel er den jo alt for stor. Jeg skulle have skrevet noget bredere. Temaet i artiklen er, at bønderne er aktive medspillere i landboreformprocessen. De spiller med. Det resulterede senere i bogen *Bonde Herremand Konge fra 1981*.

Tænkte du på evt. at samarbejde de to – artiklen om proprietærfejden og Bonde Herremand Konge?

Jeg burde selvfølgelig have sammen-skrevet de to og lavet et større arbejde i stedet. Men jeg har nok altid følt, at nu skulle jeg gøre det færdigt, og så skulle jeg videre med noget andet. Når et arbejde er ved at nærme sig sin afslutning, kan jeg den dag i dag opleve, at jeg mister interessen for det. Enhver kan derfor pege på svagheder i mine ting, som skyldes, at jeg på et eller andet tidspunkt ikke kan aftvinge projektet mere – og så mister jeg interessen.

Jeg fortsatte dog den bondepolitiske linie med den lille bog *Frygten fra 1848*, hvor jeg gik skridtet videre – socialt ned – til den sociale uro hos husmænd og småkårsfolk for at finde ud af, hvordan strukturerne var i det her klassesamfund: Hvordan protesterede man? Hvad er det for nogle mekanismer, der findes og hvad sker der, når

myndighederne griber ind? Bogen gav mig senere inspiration til at gå videre og skrive bogen om borgerkrigen i 1848, der kom i forbindelse med 1998-jubilæet.⁹

Repræsenterede Bonde Herremand Konge dit forsøg på at forny landbohistorien?

Jo, den var da inspireret af tiden og dens problemstillinger og nogle mere antropologisk baserede værker. Jeg var ret optaget af om bondesamfund som sådan kunne studeres. Jeg var inspireret af Eric Wolf, Teodor Shanin og A. Chayanov og jeg kunne se, at der her lå en mulighed for at komme videre.¹⁰ Det var et behov for på en eller anden ikke afklaret måde at komme videre, der inspirerede mig til at vende tilbage til det materiale, som alle mulige andre havde haft i hænderne og simpelthen systematisk gennemlæse alle lokalhistoriske samfunds årbøger.

Jeg lavede nok det projekt med en noget primitiv forestilling om, at jeg kunne rekonstruere bondens politiske univers. Og så må du ikke glemme, at jeg hele min opvækst har levet med ét af H.C. Andersens eventyr: Er du Store Claus eller Lille Claus? Og jeg kan endnu huske den oplevelse af at erkende: Hvad er det egentlig H.C. Andersen skriver om? Jo, det er social hævn. Og det er jo en forfærdende historie. De slår hinanden ihjel. Der er utroskab, der er bedrageri. Der er ægteskabsbrud, Lille Claus laver afpresning. Der er ingen moral. Bare Lille Claus slipper afsted med det, så er det hele godt. Og når man så i kildematerialet selv finder beretninger, der spiller på det samme: Ha! Da snørrede vi ham sgu. Da fik vi narret ham den store. Det var en af den slags aha-oplevelser, jeg kunne bruge til at prøve at lave en rekonstruktion af 1700-talsbondens politiske univers og se på hans handlemuligheder og handlemønstre inden for disse rammer.

Var du den eneste der arbejdede med den slags på det tidspunkt eller havde du nogen, du kunne sparre dig med?

Nej, jeg gik for mig selv. Men havde jo min inspiration fra den relevante læsning, jeg fandt i 70'erne eller lige der omkring, og som jeg syntes jeg kunne bruge til noget. Der var også en mand som historikeren Halvdan Koht fra Norge,¹¹ der skrev om norsk bonderejsning. Han trak jo en linie igennem norsk bondehistorie for at se og afdække bondeprotesternes og bondeaktionernes historie.

Men du fortsatte ikke ad den vej, som du havde udstukket med Bonde Herremand Konge?

Jeg fulgte den op med den lille bog om 1848 og så syntes jeg ligesom, at det var nok. Så kom Dansk Landbrugshistorie. Erik Helmer Pedersen havde som formand for Landbohistorisk Selskab haft ideen om en landbohistorisk håndbog fra 1750 og frem. Det blev diskuteret en hel del og vi havde forskellige mellemregninger, udvalg osv. hvor vi snakkede om tingene. På et eller andet tidspunkt fornemmede jeg så, at projektet kunne søsættes og få den opbakning, som det faktisk også fik. Men det var en drøj omgang. Projektet blev ramt af mange uheld – Jacob Buksti var designet som forfatter på nyeste tid, men havde allerede forinden sagt, at han måske måtte springe fra, da han tænkte på at gå ind i politisk arbejde. Og det gjorde han jo også.

Vi gav så en ung historiker opgaven efter at Buksti var sprunget fra, men han kunne desværre ikke leve op til det, og så kom der heller ikke noget ud af det. En af mine egne tidligere studerende skulle tage sig af perioden 1860 til 1914, men det blev heller ikke til noget. Jeg havde ikke problemer med at holde vægten på det tidspunkt! Vi var jo bundet op på, at den skulle være

Så glade var de vist. Forfatterne bag Det danske landbrugs historie ved en præsentation af projektet i 1984. Fra venstre ses Jacob Buksti, Lotte (Jansen) Dombernowsky, Troels Dahlerup, Claus Bjørn, Jørgen Dieckmann Rasmussen, Lotte Hedeager, Erik Helmer Pedersen, Karl-Erik Frandsen, S. P. Jensen, Erland Porsmose og chefkonsulent Knud A. Knudsen fra AiO-tryk i Odense (Her gengivet efter Erik Helmer Pedersen: Landbosamfundet og Danmarkshistorien. Landboforeninger i 200 år, Odense 1993).

færdig til jubilæet i 1988, og vi havde fået stillet et større økonomisk beløb til rådighed.

Det var altså en kamp, bare det at gennemføre projektet til tiden?

Det var det, og jeg havde det meget dårligt med det projekt. Der var så mange ting, der ikke lykkedes, som vi havde planlagt. Og nu forstår jeg godt, hvorfor man fra de store forlags side siger, at de vil satse på de sikre kort, når de skal have gennemført den slags store projekter. Jeg oplevede jo selv, hvordan nogen unge folk fik chancen, men ikke levede op til det. Min ambition havde faktisk været, at det netop ikke skulle være Tordenskjolds soldater, men nye folk. Men det kom til at volde store problemer.

Kan man sige, at du oprindeligt havde en samlet ide med det værk, som ikke kom til at holde, fordi folk sprang fra?

Ja, det blev i realiteten et meget fragmenteret værk. De tanker vi oprindeligt havde om at anvende f.eks. den økologiske dimension – brugen af naturen – de gik i vasken. Det endte med, at vi bare skulle være glade, hvis vi kunne få nogen til at skrive, så vi så nogenlunde kunne overholde vores deadline. Der var knyttet så meget prestige til det projekt, at det bare skulle være færdigt.

Var du så blevet træt af landbohistorie efter den omgang?

Jeg kan fortælle dig, at der efter 1988, hvor der var blevet skaffet en masse midler til landbohistoriske udgivelser,

som jeg på en eller anden måde havde lod og del i, indfandt sig en vis mæthed. Nu måtte det vist være tid til noget andet. Jeg ville gerne prøve kræfter med andre sider af faget. Nu bidrager jeg f.eks. til samleværket om dansk udenrigspolitikks historie og det er meget langt fra andelsmejerier og fæsteforhold. Men sådan er det jo også her på stedet. Jeg kan ikke bare nøjes med at undervise i landbohistorie. Jeg er også nødt til at undervise i andet. Det har jeg været fra begyndelsen.

I 1990'erne skete der pludseligt noget. Det blev et årti, hvor du producerede utroligt mange bøger. Hvad var det, der skete?

Jeg fik frigjort en masse energi i 1990'erne. Set i bakspejlet skulle jeg ikke have brugt de første 20 år af mit arbejdsliv på *Fortid og Nutid* og *Landbohistorisk Selskab*. Jeg oplevede, hvor mange ressourcer, jeg fik tilovers ved ikke konstant at skulle have et tidsskrift ud eller køre et forlag. Mine børn blev jo også voksne og krævede ikke tiden så meget længere. Og i 1992 blev jeg anmelder for Kristeligt Dagblad, og det har jeg haft godt af. Det lærte mig at gå i gang med at skrive. Anmeldelser skal jo laves meget hurtigt, og gradvis forsvandt angsten for det hvide papir – jeg har tidligere arbejdet meget, meget tungt og meget stødvist.

Vil det sige, at vi skal helt frem til 1990'erne før du træder i karakter som skribent og finder ud af, at det er det, du kan og vil?

Ja, jeg følte mig meget usikker over for det at skrive, og når du som andre har spurgt, hvorfor jeg ikke lavede et større arbejde ud af *Bonde Herremand Konge*, *Proprietærfejden* osv. så skyldes det, at jeg ikke følte, jeg var i stand til det. Det var at tage munden for fuld. Mit temperament er snarere til mindre arbejder, der kan overståes re-

lativt hurtigt. Disputatser tager flere år af ens liv. Det har jeg slet ikke tålmodighed til.

Er det derfor du nærmest har specialiseret dig i at lave korte, kontante bøger?

Ja, bortset fra at jeg synes, at det er helt urimeligt, at disputatser i dag er svulmet op til det, de er. Det undergraver jo også hele ordningen økonomisk set. En god bog skal højest være på 4-500 sider. Bøger – og især disputatser – er blevet alt for lange efter computerens introduktion. Det der med at gå i studiecellen i fire-fem år har ikke været mig. Jeg vil hellere i en stadig dialog med andre mennesker. Derfor passer mediarbejde, foredragsarbejde og dagblade mig fint, selvom jeg egentlig godt kan være dødtæt, når jeg skal ud og holde foredrag. Det er alligevel som oftest sjovt at komme ud. En mand som Skrubbeltrang låste sig i stedet inde med sit arbejde – med *Husmand* og *Inderste* – og han syntes jo nok, at jeg snart måtte se og komme med det store værk – et eller andet, der svarede til hans *Husmand* og *Inderste*.

Når du engang går på pension tror du så, at vi får et nyt lektorat i landbohistorie?

Nej, det var betinget af en særlig situation. Det er ikke hensigtsmæssigt at fastlåse stillinger til bestemte emner, der engang har været oppe i tiden. I dag er landbohistorie ikke et »hot« emne, men det betyder ikke, at der ikke er nogen, der arbejder med området. Jeg kan da nævne nogle yngre historikere – jeg er selv vejleder for to stipendiater – den ene arbejder med husbond- og andre rettigheder i landbosamfundet, og den anden har taget det økologiske landbrugs historie i Danmark op. Der vil stadig være landbohistorie, men nu med nogle nye tilgange.

Der er tale om, at det landbohistoriske tema for en tid ikke helt har den opmærksomhed, som det tidligere havde, og det vil så vare nogen tid, og så vil bøtten sikkert vende. Der vil altid dukke nogen op, som vil angribe et gammelt tema med nye synsvinkler. Men den klassiske socialvidenskabelige landbohistorie, som vi kender den, er et barn af sin tid – af den radikale historikertradition.

Om Fridlev Skrubbeltrang i øvrigt, se f.eks.: Claus Bjørn: Fridlev Skrubbeltrang (nekrolog), *Historisk Tidsskrift* bd. 88, hf. 2, 1988; Erik Helmer Pedersen: Arven fra Skrubbeltrang, *Bol og By* 1999:2.

Om dansk landbohistorie, se: Erik Helmer Pedersen: Det grønnes, men gror det? *Fortid og Nutid* bd. 1-2, 1999; Steen Busck: Landbohistorien i Skrubbeltrangs fodspor, *Den jyske Historiker* nr. 75/76, 1997; Thorkild Kjærgaard: Fagmænd og amatører. Om herremænd og bønder i den danske historikerverden, *Fortid og Nutid* bd. 26, hf. 4, 1976; Claus Bjørn: Bondens egen historie, *Menneske og Natur*, arbejdspapir nr. 67, 1995; Peter Henningsen: Dansk bondeliv. Historiografiske betragtninger, Peter Henningsen: Landbohistorie og regionalhistorie bd. 1, 2001 (upubl. ph.d.-afhandling. Tilgængelig via Det Kongelige Bibliotek); Geske Marie Præstholt: Tradition og fornyelse. En historiografisk undersøgelse af de danske landboreformer med særligt henblik på litteraturen omkring stavnsbåndsjubilæerne i 1888 og 1938 (upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 2001. Tilgængelig via Det Kongelige Bibliotek).

Noter

1. Skrubbeltrangs anmeldelse af »Rytterbonden« findes i *Fortid og Nutid* bd. 19, 1954-56, s. 333-337. Om det mærkelige forløb ved antagelsen af denne disputats, se i øvrigt Erik Helmer Pedersen: Arven efter Skrubbeltrang, *Bol og By* 1999:2, s. 28f.
2. Om den berømte professorstrid, se f.eks. Kai Hørby: *Historie*, Povl Johs. Jensen (red.): *Københavns Universitet 1479-1979* bd. X. Det filosofiske fakultet, 3. del, Kbh. 1980, s. 479-483. Sagen behandles desuden med stor udførlighed i Vilhelm la Cours erindringsbog »Lukkede Døre« fra 1956.
3. Jens Holmgaard i *Historisk Tidsskrift* bd. 82, 14. rk. bd. 3, 1982-83.
4. Fridlev Skrubbeltrang har i debatindlægget »Arup endnu en gang« skrevet lidt om sit forhold til denne, se *Historisk Tidsskrift* bd. 79, hf. 2, 1979, s. 353-357.
5. Hans Henrik Appel: Tinget, magten og æren, 1999; Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark bd. 1-2, 2001.
6. P. G. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige retninger, 1951. Se også hans bidrag til *Den danske kirkes historie* bd. 7, 1958.
7. Claus Bjørn (red.): *Dansk mejeribrug 1882-2000*, Odense 1982.
8. Claus Bjørn: The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark, *The Scandinavian Economic History Review* vol. XXV, no. 2, 1977; Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerspolitik og bondeholdninger omkring 1790, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. XIII, 1979-81.
9. Claus Bjørn: *Borgerkrig og revolution*, 1998.
10. Om disse forskere, se f.eks. Peter Henningsen: Det antropologiske bondebegreb, *Fortid og Nutid* nr. 1, 2000.
11. Halvdan Koht: *Norsk Bondereisning*, 1926.

Anmeldelser

Ole Degn: Borgere og bybefolkning – vejledning i kilder og litteratur, Samfundet for danske genealogi og Personahistorie, København, 2001, 118 s., 120 kr.

Historieskrivningen om de danske byer har i de seneste årtier ændret sig fra en primært økonomisk/sociologisk/demografisk tilgang til en mere biografisk tilgang. Der er med andre ord kommet kød og blod på bysamfundene, hvilket næppe skader interessen for at beskæftige sig med netop dette emne, hverken blandt fagfolk eller lægmænd. Ole Degns bog henvender sig til begge grupper og er et glimrende værktøj til forskning indenfor såvel slægtshistorie som lokalhistorie, og den vil også finde anvendelse ved større undersøgelser af f.eks. erhvervsgrupper i købstæderne.

Borgere og bybefolkning indledes med en gennemgang af byernes betydning for samfundsudviklingen og en oversigt over byernes arkiver og det byhistoriske kildemateriale i det øvrige arkiver. Herefter følger en nyttig oversigt over byernes administrative forhold – et område, som for mange ofte forekommer uoverskueligt og svært tilgængeligt.

I de følgende afsnit behandles forhold omkring bybefolkningen og de væsentligste kildegrupper – folketællinger, skattelister, brandtaksationer osv., og endelig redegør Degn for de forskellige erhvervsgrupper i byerne samt de enkelte grupperes samfundsmæssige placering i forhold til hinanden.

Til slut følger en bibliografi med 1.200 titler, som giver et særdeles nyttigt overblik over byernes historieskrivning, primært i et lokalt perspektiv. Her findes titler på større byhistorier, vejvisere, embedsmænd i stat og kommuner, laugsvæsen m.m. Denne bibliografi har været savnet af mange, og bør blive et uomgængeligt værktøj for slægtsforskere, lokalhistorikere og byhistorikere i almindelighed.

Ole Degns bog er ikke blot velskrevet og vel-disponeret – den også har en spændvidde som forhåbentlig vil medføre, at man som lokal- og/eller slægtshistoriker straks får lyst til at kaste sig over andre aspekter af historiefaget – afstanden mellem den rent biografiske og den mere overordnede økonomiske og sociologiske tilgang er med denne bog blevet betydelig kortere.

Man kunne måske savne en kort introduktion til kildestudier, da bogen i så høj grad henvender sig til lægmænd. De mange faldgruber, man som historiker kommer ud for indenfor dette område betyder, at kildekritikken godt kunne

have behov for et par ord med på vejen. Men bortset fra dette, kan *Borgere og bybefolkning* anbefales til enhver – nybegynder såvel som garvet forsker, der ønsker at beskæftige sig med borgere og bybefolkning i de danske byer.

Ulla Toft

Claus Møller Jørgensen og Carsten Tage Nielsen (red.): Historisk analyse – nye teorier og metoder, Roskilde Universitetsforlag, 2001, 242 s., 198 kr.

De syv bidrag handler alle om A.D. Jørgensens *Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie* fra 1882. Det er på sin vis en mislykket metodebog, der var tænkt som en demonstration af forskellige metodiske standpunkters tilgang til et givet emne. Det er en dristig ambition, og der er ikke kommet en dårlig eller unyttig bog ud af den, men den blev hverken udtømmende eller dækkende som en lærebog bør være, så udgiverne har måttet begrænse deres ambition til at »stimulere til en meningsfuld faglig diskussion på et reflekteret niveau« (s. 10).

Fælles for bidragene er deres fokusering på form, dels Jørgensens, dels deres egen. Det er en meget selviagttagende bog, og forfatterne lægger sig selv blot for kritik, og det er jo sympatisk. I forordet gøres der rede for, at overlap (sic!) er blevet ryddet ud, men der er stadig en del tilbage, ikke mindst fokuseringen på Jørgensens forhold til det nationale, hans sindelag. Fordi vores egen tid er så voldsomt præget af opgøret med nationalismen, er valget af *Fyrretyve Fortællinger* måske en kende for oplagt. Man synes at vide det meste på forhånd. På den anden side er det jo en udfordring for dem, der ønsker at demonstrere en metodisk tilgangs evne til at sige noget nyt om noget velkendt.

Lene Wul og Liv Egholm indbyder med en meget bevidst metafor til dans med A.D. Jørgensen, selvom kredsgang måske havde været et bedre udtryk. De behandler Jørgensens forhold til det nationale – dvs. forholdet mellem dansk og tysk. Ud fra den mikrohistoriske metode kommer de frem til at Jørgensen ikke bryder sig om det tyske. Det er jo hverken forkert eller overraskende. De ønsker at demonstrere Sander L. Gilmans analysemetode som en frugtbar tilgangsvinkel, men netop fordi de ikke siger noget nyt, er det vanskeligt at se, hvori analysemetodens kvaliteter består. De skifter da også taktik midt i projektet og analyserer i stedet begreber som »forræderi« og »fædrelandsfølelse«. De kommer

frem til, at *Fyrretyve Fortællinger* er et katalog af patriotiske forbilleder og ikke en fortælling om fædrelandets udvikling.

Den modsatte konklusion drager Mads Mordhorst, der sammenligner Jørgensen med hhv. Ove Mallings *Store og gode Handlinger af danske, norske og holstenere* (1777) og Søren Mørchs *Den sidste Danmarkshistorie. 57 Fortællinger af Fædrelandets Historie* (1996). Mordhorst viser, hvordan »det særligt danske« indgår i en dynamisk, organisk historieforståelse, og at Jørgensens fortællinger i virkeligheden er én fortælling i modsætning til Mallings og Mørchs, der er skrevet hhv. før og efter det kronologiske paradigme, som prægede det 19. århundredes historievidenskab. Mordhorst viser også, at Jørgensen tenderer mod en biologisk forståelse af begrebet folk. Deri adskiller Jørgensen sig ikke fra flertallet af sine samtidige, men det er godt at få det udpeget.

Carsten Tage Nielsen gennemgår værkets genudgivelseshistorie og har altså en erindringspolitisk tilgang. Nielsen sætter tilblivelsen af de *Fyrretyve Fortællinger* ind i den sprogpoltiske kontekst i Slesvig i 1880'erne og følger derefter værkets reception frem til dets seneste oplag i 1998. Jørgensens og hans fortolkeres brug af det nationale står naturligvis i centrum, og Nielsen udpeger på linie med Mordhorst fortællingerne til at være en national – sågar den nationale – grundfortælling.

Claus Møller Jørgensen bruger en hermeneutisk vinkel – mere Gadamer end Collingwood, hvis jeg skal sige det. Der går lidt tid med de indledende øvelser. Kun godt halvdelen af kapitlet er egentlig analyse af de *Fyrretyve Fortællinger*, og da træder Hayden White ind som væsentlig inspiration. Man kan sagtens læse den glimrende analyse uden de – i øvrigt ligeledes glimrende – indledende teoretiske overvejelser, og det siger vel noget om disse overvejelsers nytte. De er stiløvelser i sagens tjeneste.

Anne Trine Larsen forsøger sig med et genusperspektiv på begrebet fædreland, og kommer frem til, at A.D. Jørgensen i forbindelse med tronskiftet i 1863 lægger vægt på mænd og deres slægt. »Således kommer kvinden til at stå uden for historien«, skriver Larsen som det ikke særligt opsigtsvækkende resultat af sin af Norman Fairclough inspirerede analyse. Søren Mørch er – alt andet lige – ikke anderledes end Jørgensen, for også han hylder de samme maskuline værdier, mener hun. Larsens bidrag er svækket af hendes manglende kendskab til det 19. århundrede. Således bliver både Luise (sic!) Heiberg og Louise Rasmussen udnævnt til at være prostituerede (s. 108). Måske siger det noget om Larsens billede af Guldalderens kvinde-rolle?

Jeg tænkte, om det var muligt at overtrumfe Morten Ranum. Han har – står der i indlednin-

gen – slet ikke læst dette værk, som denne bog handler om. Hvis jeg nu undlader at læse hans bidrag, vil jeg så have bedre forudsætninger for at skrive om det? Men Ranum har ikke samme virkningshistorie som A.D. Jørgensen, så jeg kan ikke bare skrive noget på rutinen. Desuden må jeg jo læse det for at finde ud af, om det giver mening at skrive om noget, man ikke kender til. Og svaret er nej. Ranums overvejelser er en slags fænomenologisk analyse af læsningens natur og er nedskrevet som rejsebrev og dagbogsblade, der afspejler enhver læseoplevelses kalejdoskopiske – og endda tilfældige – karakter. Det er slet ikke tosset *an sich*. Og så viser det sig et stykke inde i teksten, at skarnet alligevel har læst de *Fyrretyve Fortællinger*! De får så også lige et par ord med på vejen – sådan på rutinen, forstås. Tilbage bliver indtrykket af en ufrivillig men dristig historiker med en litterat i maven – og en god portion is.

Dorthe Gert Simonsens bidrag handler om, hvordan A.D. Jørgensen ophæver grænsen mellem historikeren og fortiden, idet historikerens opgave med at fastholde historien om fædrelandets helte i Jørgensens fremstilling sidestilles med disse heltes gerninger. Det sker ved at fortidens historikere omtales på samme måde som – og i tæt forbindelse med – feltherrer og politikere. Sammen skabte de historien. Men Simonsen viser også, at A.D. Jørgensen forudsætter, at denne historie allerede findes. Jørgensen mener på sin vis, at fædrelandet har en ukrænkelig eksistens og samtidig en omskiftelig skæbne.

Indlæggene, der – opgavens karakter taget i betragtning – generelt er af en høj kvalitet, og redaktionen af dem, viser de åbenlyse vanskeligheder ved at forfatte en metodebog eller lærebog, der kan ramme historiefaget ind. En førsteårsstuderende vil antagelig føle sig endnu mere metodisk forvirret efter læsningen af denne bog, bortset fra at han ville vide en hel del mere om A.D. Jørgensen som folkelig historiefortæller. Det er slående, at bogen med et par redaktionelle indgreb lige så vel kunne være blevet til en introduktion til dansk nationalisme efter 1864. Skal man skrive en metodebog må man enten bekende sig til poly- hhv. kakafonien som i dette tilfælde, eller opdatere Erslevs *Historisk Teknik*. Modviljen mod at definere og afgrænse historie som fag med en fastlagt kanon er udbredt ikke blot blandt unge løver og andre postmodernister. Man vil ikke sættes i bås og forbeholder sig retten til at lave *etwas ganz anders*. Ikke desto mindre savner jeg, at en redaktion bider hovedet af alle forbehold og udgiver en »Historievidenskab for Dummies« med en kort gennemgang af Mikrohistorie, Marxisme, Økonomisk Historie, Strukturalisme, Historisme, Positivism osv. med illustrative eksempler og en omtale af klassikerne.

Jes Fabricius Møller

Morten Hahn-Pedersen: Fra viking til borebisse. 50 generationer ved Vadehavet, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, Esbjerg, 2001, 200 s., 175 kr.

Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg driver en velbesøgt udstillingsvirksomhed (med egentligt museum, frilandsafdeling og saltvandsakvarium) og har desuden gennem den seneste snes år bedrevet megen forskning (historisk, etnologisk og biologisk). Nu har museets direktør Morten Hahn-Pedersen publiceret en flot og velskrevet bog om menneskenes liv ved den danske del af Vadehavet fra Vikingetiden til i dag. Hovedvægten i fremstillingen er lagt på det maritime, forstået som søfart, havne, søfolk, fiskeri og så videre.

Bogen indledes med en kortfattet beskrivelse af de naturgivne rammer, som er sat af det dynamiske naturområde, som Vadehavet udgør. Perioden fra 700-tallet til 1600-tallet beskrives derpå med den veldokumenterede by Ribe som omdrejningspunkt. Byen oplevede sin storhedstid i Middelalderen i kraft af sin afgørende rolle i Danmarks vestvendte søfart og handel, bl.a. med Nederlandene. Derpå følger et kort afsnit om perioden fra 1600-tallet til 1800-tallet, hvor Vadehavsområdet udmærket karakteriseres som et udkantsområde for verdenshandelen. En af dets vigtige funktioner var at levere søfolk til den internationale hval- og robbefangst.

Det næste store afsnit handler om udviklingen på Fanø fra 1700-tallet til begyndelsen af 1900-tallet. Øens såkaldte søvalder tog sin begyndelse lidt efter midten af 1700-tallet, hvor man vandt sig en plads på det hastigt voksende nationale og internationale fragtmarked. Fanøs flåde tiltog hurtigt og blev snart den tredjestørste i den danske provins. Mange af fartøjerne blev bygget på øens egne værfter. Fra midten af 1800-tallet oplevede øen sin guldalder, hvor Fanøflåden fik en nærmest eksplosiv vækst, idet rederne klogt satsede på store sejlskibe, efterhånden med jernskrog, i langfart på Middelhavet og oversøisk. Eventyret sluttede imidlertid brat omkring 1900, fordi fannikkerne ikke var med på vognen, da søfarten gik over fra sejlskibe til moderne dampere.

Bogens sidste store afsnit behandler Esbjerg fra 1800-tallet til i dag. Den første beskedne havn på stedet blev taget i brug i 1874 som ny dansk udfaldsport mod vest. Allerede godt en snes år senere havde den med sine dampskibsruter og jernbaneforbindelser udviklet sig til den vigtigste eksporthavn for danske landbrugsprodukter. Esbjerg viste sig tillige – som en ikke-tilsigtet sidegevinst – at være et glimrende sted for en fiskerihavn. Morten Hahn-Pedersen beskriver med stort overblik udviklingen med de mange udvidelser og moderniseringer af både

trafikhavnen og fiskerihavnen, de mange afledede erhverv i byen, udviklingen fra konsum- til industrifiskeri, arbejdet på havnen, mekaniseringen, containeriseringen og så videre. Endelig behandles Esbjerg som basehavn for offshore-aktiviteterne i Nordsøen siden 1980.

Alt i alt er der tale om en særdeles veloplagt og kompetent fremstilling af Vadehavets historie – hele tiden med det internationale perspektiv, der er så afgørende for at forstå konjunkturbevægelserne i den maritimt dominerede egn. Bogen er i flot layout og tryk, så de mange farveillustrationer står ualmindelig fint. Der er overalt sørget for kort med tydelig markering af omtalte steder. Desuden er værket forsynet med en masse små blå faktabokse og en del større gule temaopslag, som begge giver god og præcis besked for ikke-sagkyndige. Fremstillingen egner sig således glimrende til at lystlæse i hist og pist uden nødvendigvis at skulle tage det hele fra begyndelsen.

Fra viking til borebisse henvender sig tydeligvis til et bredt interesseret publikum. Man må sige, at det er lykkedes for Morten Hahn-Pedersen at formidle sit store og komplicerede stof på bedste vis. Da han også har formået at skaffe økonomisk støtte fra adskillige fonds, er salgsprisen for den store smukke bog oven i købet blevet særdeles rimelig.

Erik Gøbel

Svend C. Dahl: Næstved i Middelalderen. Købstadens oprindelse, dens udseende og indbyggernes tro, levevilkår og dagligdag, Suså-Komiteen, Næstved, 2001, 179 s., 250 kr.

Hvis man i farten tror, at der her er tale om bogen om middelalderbyen Næstved fra projekt middelalderby (Aage Andersen: *Middelalderbyen Næstved*, 1987), så ville det være en misforståelse. Som antydning med den ambitiøse undertitel vil Svend C. Dahl berette en masse om Middelalderens Næstved og dens indbyggere. Forfatteren har siden begyndelsen af 1980'erne beskæftiget sig med byen og dens historie. I forordet siges det, at »lokalhistorikeren og forfatteren Sv. C. Dahl« efter komiteens opfattelse var den mest kompetente til at skrive et samlet værk om Næstved i Middelalderen. En bemærkning, der godt nok stiller Palle Birk Hansens omfattende og lodige produktion om Næstveds Middelalder, specielt fra 1990'erne, ganske i skyggen. Især hvis man opdager, at den nye bog i betydelig udstrækning er baseret på Sv. C. Dahls gamle bog *Næstved – købstaden i 1500-tallet* fra 1981. En bog, der var rettet mod folkeskoleelever, hvilket afspejlede sig i det benyttede sprog, der selvføl-

gelig var tilpasset denne målgruppe. Et sprog, der stadig kan genfindes i nogle af denne bogs formuleringer.

De ledsagende illustrationer i den nye udgave er ganske overvældende, men det er godt nok blevet en broget flok. Man har haft held til at formå den yderst professionelle og dygtige illustratør Mads Stage til at levere en række tegninger (*»stemningsbilleder«*), men er alligevel faldet for fristelsen og har medtaget forfatterens egne aftegninger af kalkmalerier fra den gamle bog, suppleret med en del (nye) fotografier samt drevet rovdrift på velkendte træsnit fra Olaus Magnus m.fl. Næsten alle opslag har således flere illustrationer, men de stærkt skiftende formater, placeringer og illustrationstyper giver et uroligt indtryk; så man savner lidt bistand fra en god grafiker.

Teksten er gennemgående letlæst, oplysende og uden nævneværdige fejl, selvom det må være en smagssag om man værdsætter de mange forsøg på at gøre Næstveds historie til en række rekorder: Danmarks 3.-4. største by i Middelalderen med den største middelaldermassegrav, de eneste middelalderækkehuse, de ældste bindingsværksfigurer osv. Sagligt set kan det i høj grad diskuteres, hvorvidt vort kildemateriale overhovedet rækker til at bestemme arealet og befolkningsmængden i de danske middelalderbyer tilstrækkelig nøjagtigt på forskellige tidspunkter i tidlig, høj- og senmiddelalder, ligesom alle de arkæologisk funderede rekorder i sagens natur kun har udsagnskraft i forhold til andre, hidtidige udgravningsresultater.

Et kik i indholdsfortegnelsen viser, at forfatteren kommer godt rundt i sit stof (f.eks. Havnen, Kirken, Byens styre, Handel og erhverv, Dagligliv og levevilkår mm.), men ved nærmere eftersyn bliver man klar over, at bogens titel ikke skal tages helt bogstaveligt. 1682, 1567 og »De sidste 500 år« er også blandt de afsnit, der dukker op i bogens sidste tredjedel. Underligt nok er forfatteren i øvrigt af den opfattelse, at selvom bogen vil kunne bruges af de større elever i folkeskolen og i HF og på gymnasiet, så kan alle kildehenvisninger godt blive *»sparet væk«* – som det siges. Dog bringes diverse bilag (navnelister fra 1480 og 1567) samt en fyldig litteraturliste og et godt register med få udeladelser og fejl (f.eks. nævnes Stettin, men ikke Lübeck, s. 101).

Sammenfattende kan man vel fremhæve, at Næstveds borgere har god grund til at glæde sig over denne bog og den nu reetablerede Suså gennem byen – (med tiden vil parkpræget forhåbentlig også blive mindre udtalt), men bogens største kvalitet er nok at den leverer så meget kulturhistorisk stof til brug for fantasien, når der fremover skal dannes nye *»stemningsbilleder«* af middelalderbyen ved middelalderbolværket langs middelalderåen.

Tommy P. Christensen

Ole Nederland: Det gamle Munkebo, Kertemindeegnens Museer, Kerteminde, 2002, 203 s., 198 kr.

Forfatteren har igennem en længere årrække beskæftiget sig med det østfynske Munkebo Sogn ved Kerteminde, og resultatet er den foreliggende bog om Munkebo fra tidernes morgen til midten af 1900-tallet, hvor Lindøværftet omformede totalt det lille lokalsamfund. Det er der kommet en god, men traditionel sognehistorie ud af, opbygget på den klassiske måde: Istid, Oldtid, Middelalder, kirke, landbrug og udskiftning samt skolevæsen.

Munkebo udviklede sig fra et lille lokalsamfund til i Middelalderen at blive et lokalcenter med byfoged og købstadslignende forhold, godt hjulpet af en gode havneforhold. Det var dog nabobyen Kerteminde, der fik tildelt købstadsrettighederne (1413), men Munkebo fortsatte med at spille en vigtig rolle i lokalområdet.

Ole Nederland har kunnet benytte tingbøger fra perioden 1649-66, som er en righoldig og til dels overset kildegruppe i sogne- og byhistorier, og det er der kommet et godt afsnit om dagligdagen ud af. Endvidere har forfatteren haft en righoldig fynsk lokalhistorisk litteratur at trække på – her tænkes på Aage Fasmer Blombergs og Erland Porsmoses undersøgelser – og det har forfatteren forstået at udnytte glimrende i sin fremstilling. Bogen indeholder også et indgående studie af landsbyfællesskabet, de tre vange og et udmærket forsøg på tolkning af de mange marknavne, der rummer mange oplysninger om en landsbys udvikling og historie. Man må dog spørge, hvor husmændene og håndværkerne er henne i skildringen af landsbyfællesskabet og udskiftningen, for der optræder kun gårdmænd (jf. det obligatoriske afsnit om gårdenes historie). Munkebo havde vel husmænd og håndværkere? En skildring af disse grupper sammen med en undersøgelse af den sociale struktur (f.eks. på baggrund af folketællingerne 1801 og 1901) ville have givet et værdifuldt kapitel, der kunne have belyst forholdet mellem lokalsamfundets forskellige grupper.

Det skal dog ikke skygges for, at man i Munkebo har fået en sognehistorie, man kan være tilfreds med, og som fremtræder i et læseværdigt format. Dog ville bogens anvendelighed være blevet øget, hvis der havde været et personregister, noget man ofte savner i lokalhistoriske fremstillinger, og som ikke blot er til nytte for udensogns-, men også indensognslæsere.

Christian Larsen

Kirsten Lindberg: Sirenernes stad København. By- og bygningshistorie før 1728. Bind V, Skippershoved, København, 2000, XV+590 s., 348 kr. Bind VI, Forlaget Sortedam, København, 2001, XV+385 s., 200 kr.

Med bindene om Nykøbenhavn (Østre og Vestre Sankt Annæ Kvarter) og Københavns forstæder afslutter Kirsten Lindberg sin imponerende undersøgelse af bygnings-, bolig- og leveforhold i den tidlige enevældes København. De tre første bind om den indre bys kvarterer udgjorde hendes disputats (1996), det fjerde (1998) beskæftigede sig med Christianshavn.

Begge de nye bind er pionerogaver. Bygnings- og boligforholdene i den nye bydel, som Christian 4. lagde grunden til, er aldrig blevet systematisk beskrevet for den tidlige periode, og med undersøgelse af forholdene foran voldene er vi nærmest på jomfruelig grund.

Det er et titanisk arbejde, som Kirsten Lindberg har udført. Det drejer sig om en systematisk udnyttelse af de prioritetsvurderinger, der findes i Københavns Stadsarkiv, om en meget grundig udnyttelse af skifter, skøder og øvrige ejendomsarkivalier, der, med hjælp af målebrev og også har givet mulighed for at skabe ganske sikre gengivelser af bygninger og ejendomme.

Dispositionen i disse to bind følger det skema, som også de fire første anvendte; en indledende del, der fører bydelens historie og udvikling frem til tiden o. 1660. Derefter for perioden frem til 1728 en systematisk behandling af en række emner fra byggemåde, bygningstyper og boligindretning videre over erhvervsudøvelsen, dyreholdet og friarealerne til de mere af offentlige tiltag prægede emner som gader, vandforsyning og befæstning til de ejendomme, som de forskellige institutioner havde i bydelene. Ejendomspekulationen belyses, inden en lang række udvalgte ejendomme og deres historie præsenteres som »eksempler«. Hvert bind afsluttes med en sammenfatning og konklusion, og i bd. VI kommer så en hovedkonklusion. Her karakteriseres byudviklingen – som konservativ, med udvikling i spring, særligt styret af befæstningens udvikling og med særlige karakteristika for de enkelte kvarterer. Byggeriets udformning og anvendelse karakteriseres kort.

Bortset fra tilløbene til at formulere nogle ideer om byens udvikling, er *Sirenernes stad København* et meget beskrivende værk. Der citeres fra kilderne, så forfatterens eget sprog kommer til at bære voldsomt præg af det, og data fra den ene matrikel stilles op ved siden af data fra den anden og tredje. Som et af de sidste kapitler kommer følgerigtigt et kapitel med titlen »Uidentificerede ejendomme«. Den størst mulige fuldstæn-

dighed i beskrivelsen af bygnings- og boligforhold er tilstræbt.

Der er dermed skabt et enormt materiale om københavnske bygnings- og boligforhold, som bare venter på at blive udmøntet i en socialhistorisk dimension. Ser man i kapitlerne »Samfundsforhold« bliver man dog skuffet; her omtales synet på byggeriet, kravene til byggeriet, og vurderinger og vurderingsmænd, og disse kapitler fungerer da også udelukkende som indledning til de store, minutøst beskrivende kapitler om byggemåde, bygninger og boligindretning. *Sirenernes stad København* bevæger sig udenfor syntesernes kreds.

Kirsten Lindbergs tilgang har været arkitektens, med mere vægt på bygninger end på byplan. Hun har været nede og beskæftige sig med de enkelte matrikler og de bygninger der har stået på dem. Det er summen af disse utallige undersøgelser, som hun har forsøgt at sætte ind i den større ramme, den byhistoriske. Og det er vel nok her, at Lindbergs største problem findes. Hun har forsøgt, som sin forgænger i den københavnske ejendoms historie, generalmajor H.U. Ramsing, at dække alle felter. Den lokalhistoriske litteratur er blevet inddraget i fuldt mål, og ikke altid med den nødvendige kritiske sans. Et enkelt eksempel: Den første institution, som bliver nævnt i bind V, er Skt. Annæ Hospital. For en romansk granitstøje, der findes i kælderens under den nuværende Østre Landsret, vil Lindberg anse det for »troligt«, at den kan henføres til Skt. Annæ Kapel; her følger hun nærmest ord til andet en tanke, som Charles Christensen udtrykte i en artikel om Den kongelige Fødsels- og plejestiftelses grunde i 1944; ingen af dem har dog overvejet, at eksistensen af en romansk støjle i et kapel, hvis oprettelse formentlig ligger i de første år af 1500-tallet, måske kunne være lidt usandsynlig. I samme forbindelse omtaler hun, at hospitalets grundlægger og forstander Claus Jensen. Denne bringer sig uden for Christian 2.'s rækkevidde ved at fortrække til Skåne – der dog stadig på dette tidspunkt må siges at have hørt til den danske konges lande. Når det drejer sig om historiske og arkæologiske data og sammenhænge, kan Lindbergs forhold til sin litteratur til tider virke noget ukritisk.

Man kan også sige en del om mangel på konsekvens i brugen af navne og skrivemåder. Man kan måske vende sig til »Nykøbenhavn«, men når brødrene Lamoureux indenfor ganske få linier optræder henholdsvis som »l'Amoureux« og »L'Amoureux« var det måske på sin plads at finde en standard. I andre tilfælde kan transskriptionerne fra forskellige kilder gøre navnene fuldstændig uigenkendelige for læseren, hvis han ikke får lidt hjælp. Manglende tilretning kan også ses ved ordforklaringerne: Bag i hvert bind findes der en ordliste. Den er nødvendig til de mange ældre ord og begreber, der anvendes

på de næsten 3.000 sider. Men allerede ved det første ord i bind V, hvor der henvises til ordforklaringen – mangler forklaringen. Den må vi vente med til rettelserne til samtlige bind, som kommer i bind VI.

Disse bind skal ikke læses som historien om byudviklingen og den sociale udvikling i København i århundredet før den første store brand i 1728. Mange flere (og andre) faktorer skulle i så tilfælde inddrages. Men ikke mindst med de to sidste bind er der blevet givet en enestående mulighed for at arbejde videre med Københavns ejendoms historie og sociale og økonomiske historie. Med de grundige undersøgelser af det enorme arkivalske materiale, som Kirsten Lindberg har foretaget, er muligheden for at vise nuancerne i dagliglivet blevet langt større, og de hjørner af byen, der ikke lige netop har tiltrukket konger og adelsmænd, har også fundet plads i historien om København under den tidlige enevælde.

Karsten Gabrielsen

Pernille Ulla Knudsen: Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København, 2001, 434 s., 225 kr.

Den foreliggende ph.d.-afhandling om de sjællandske byfogeder følger sig smukt ind i rækken af administrationshistoriske undersøgelser af enevældens embedsmænd efter nybruddet med SHF's lokaladministrationshistoriske forskningsprojekt tilbage i 1976-82. Pernille Ulla Knudsen har under udarbejdelsen været knyttet til Retsvidenskabeligt Institut A på Københavns Universitet. Det har givet projektet en vinkling på det juridiske område, som bringer meget nyt og interessant på lovkyndighedens område. Derimod har der været mindre fokus på titlens andet led: byfogedernes økonomiske vederhæftighed.

Problemstilling, afgrænsning og kildemateriale
Pernille Ulla Knudsen har som overordnet emne ønsket at belyse udviklingen i retssystemet i 1700-tallet gennem professionaliseringen af embedsmændene og kumulering af embeder. Dette bliver konkretiseret til en undersøgelse af de danske byfogeder – nærmere betegnet de embedsmænd, der besatte posterne i seks udvalgte købstæder i perioden 1682-1801. *Hvem* var de – *hvad* lavede de og *hvordan* varetog de deres embede? Var de lige så uduelige som deres rygte – det vil dog især sige efter opfattelsen hos generalprokurør Henrik Stampe og den ældre forskning på området. Derimod ikke hos den nyere forskning.

Til at besvare det rejste spørgsmål har forfatteren udvalgt seks sjællandske købstæder: Holbæk, Kalundborg, Køge, Næstved, Skælskør og Vordingborg. Et af afhandlingens svagere punkter er begrundelsen for udvælgelsen af netop disse købstæder. Der bringes to argumenter: Forskellige kumuleringstempi og kildematerialet (s. 17). Det sidste punkt er naturligvis helt afgørende, selvom det ikke præciseres, hvilket kildemateriale der har været nødvendigt for udvælgelsen. Men hvad udmærker købstæderne i øvrigt? Størrelse – beliggenhed – bymark – håndværk – handel osv.? Besvarelse af disse spørgsmål er ikke helt ligegyldige – for måske har dette noget at gøre med hvilke personer, der søger embederne. Det må man i hvert fald have rede på. Det er ikke tilstrækkeligt at få konstateret, at de seks købstæder svarer til 10% af de ca. 67 købstæder i Danmark i perioden og et lille meget generelt afsnit om de danske købstæders økonomiske tilstand i almindelighed. Afsnittet om udvælgelsen slutter da også af med følgende upræcise konstatering: »Det skal imidlertid erkendes, at andre byer på Sjælland ligeledes kunne have været inddraget«.

Den kronologiske afgrænsning er præcis for starttidspunktet 1682, hvor der blev foretaget en administrativ forenkling af bystyret over alt i landet. Magistraterne blev nedlagt i flere byer, så byfogeden sad alene tilbage som både dommer og administrator. 1801 står mindre prægnant som afslutning. Det begrundes med, at nu var den sidste embedskumulering af byfoged – og borgmesterembedet i de seks købstæder foretaget, dvs. nu var byfogeden overalt i de seks købstæder eneste dommer, og alle byfogeder havde et andet offentligt embede at bestride ved siden af. Embederne blev ikke sammenlagt, men i denne byfogeds tid varetaget af samme person. (Vi skal i øvrigt helt frem til s. 153, inden vi får en definition på kumulering.)

Pernille Ulla Knudsen har været eminent god til at støve centralt kildemateriale op til sin undersøgelse. Her skal blot fremhæves hendes fortrolighed med de værker, bøger og kollegier, som de ustuderede jurister fra 1736 havde til rådighed til deres eksamensforberedelse. Det er i øvrigt interessant ud fra et dansk-norsk helstatssynspunkt, at alle de eksaminerende jurister skulle kende til norsk lov, når den som på det formueretlige område adskilte sig fra dansk ret.

Desuden har hun fundet frem til byfogedernes to indberetninger til Danske Kancelli i 1752 om jurisdiktionsgrænser, rettens personer, rets gebyrer og omkostninger mm og igen i 1753 om deres synspunkter på gældende lov – mangler og vanskeligheder i det daglige arbejde med paragrafferne.

I øvrigt har hun s. 112 konstateret et skift i formuleringen af embedsansøgningerne til kongen fra sidste halvdel af perioden. Hvor ansøg-

ningerne i 1600-tallet kun centrerede sig om den stormægtigste allernådigste arvekonge og herre i alle afskygninger, så optrådte i sidste halvdel af 1700-tallet hensynet til fædrelandet og ønsket om at tjene dette på lige fod med reverensen for Deres Kongelige Majestæt. Hun skal også have ros for sine sammenfatninger både efter hvert kapitel, hver afdeling og endelig som afslutning.

Prosopografisk undersøgelse

Første del af *Lovkyndighed og vederhæftighed* er en prosopografisk undersøgelse af de 59 embedsmænd, der blev udnævnt til byfogeder i de udvalgte byer 1681-1801. Dvs. en fælles undersøgelse af gruppen: Hvem var de, deres fædre, børn, ægtefælle, eksamen, karriereforløb, ansøgning og udnævnelsespraksis, kumulering af embeder og endelig deres arbejdsopgaver og aflønning. Det er en undersøgelse i smuk forlængelse af Grethe Ilsøe – og Birgit Bjerre Jensen for udnævnelser under Frederik 4. Det er en undersøgelse, der er god til at blive klog på de sociale og administrative problemer, den ældre enevælde havde at kæmpe med. Men her set fra neden – fra byfogederne. Der foretages en relevant sammenligning med præsterne, som var periodens store embedsmandsgruppe. Her fremhæver Pernille Ulla Knudsen den interessante forskel, at mens præsterne normalt var ugifte ved ansættelsen, så havde byfogederne for længst fået kone og børn. Efter anmelderens opfattelse er det en naturlig følge af den praktiske uddannelse til byfogedembedet, hvor praktikanten i modsætningen til stud.theol.'en ikke kunne være sikker på, at det endte med embede. Den ændrede civilstand betød noget for ordning af pensionsspørgsmål for forgængernes enke, som ikke kunne løses ved ægteskab med efterfølgeren. Derfor startede de særlige pensionskasser på området.

Forfatteren vil ud over disse almindelige spørgsmål undersøge den omtalte embedskumulering og hvornår den nye eksamen for ustuderede – men eksaminerende – jurister fra 1736 slår igennem ved ansættelser i byfogedembederne. Den første eksaminerende jurist tiltrådte i Næstved i 1743 og den sidste i Køge i 1781. Når det trak så længe ud, var begrundelsen hensynet til embedskumuleringen. Når embedet skulle gå til en allerede siddende embedsmand i byen, kunne man ikke samtidig honorere ønsket om ansættelse af de nye eksaminerende jurister. I øvrigt mener Pernille Ulla Knudsen at have konstateret en betydelig indflydelse fra stiftamtmanden på byfogedudnævnelserne. Ofte gik ansøgerne først til ham for at få en udtalelse, inden ansøgningen indsendtes til kongen – en understregning af, at en embedsansøgning opfattedes som en supplik, og en sådan krævede udtalelse fra stiftamtmanden. Men er dennes indfly-

delse på det endelige resultat en følge af, at Sjællands stiftamtmand boede i København, og derfor meget let kunne løbes på dørene, når man alligevel var inde for at aflevere sin ansøgning i Danske Kancelli? Eller hvordan ser det ud i de store jyske områder – havde stiftamtmandene her en tilsvarende indflydelse?

Bogens titel er som anført *Lovkyndighed og vederhæftighed* – det sidste forstået i tidens sprogbrug som økonomisk vederhæftighed. Dette sidste punkt får en mildest talt stedmoderlig behandling. Det økonomiske aspekt nævnes i forbifarten et par gange som et punkt, der berøres i en ansøgning: Vedkommende har betalt skatter til byen (s. 92) eller han kan påberåbe sig ordentlige økonomiske forhold (s. 93). Der er også sager om byfogeder, der har tilegnet sig de umyndiges midler fra overformynderibestyrelsen (s. 141), byfoged Dorf i Næstved, der fradømmes sit embede af samme grund (s. 143), ligesom alle de tilsvarende problemer i Skælskør i 1694, 1752 og 1774 (s. 146ff).

Og stiftamtmanden fremhævede netop i en sag om embedskumulering i Næstved, at sikkerheden for offentlige midler var størst hos én formuende frem for hos to fattige (s. 181). Men alligevel undersøges det ikke nærmere, hvilke realiteter der lå bag disse sager eller embedets indtægter i almindelighed. Byfogeden havde i modsætning til herredsfogden i det 18. århundrede skiftemyndigheden over byens indbyggere og det hermed forbundne overformynderi. Men han delte det med magistraten, hvor der var en sådan, så han fik kun 1% af boets vurdering i salær. Da netop dette skiftevesen var grundlag for både gode indtægtsmuligheder og svigagtigheder, ville der have været al mulig grund til at foretage en nærmere undersøgelse af dette område. Hvor mange skifter blev der behandlet og hvor store var boerne? I stedet anføres en del snik snak såsom: »Hvor tit de imidlertid skulle forrette skifter, er dog usikkert. Det var nok begrænset, hvor mange der døde om året i disse små købstæder« (s. 214 fn.). Ja, det kunne jo have været undersøgt. Og netop i denne sammenhæng havde de udvalgte købstæders størrelse og rigdom været af betydning. Endelig kunne et par skifter efter byfogederne selv have været interessante til bedømmelse af deres vederhæftighed. Pernille Ulla Knudsen kender øjensynligt ikke Frank Jørgensens artikel »De deputeredes embedsrejser i 1803-30« i *Arkiv* 3. bd. nr. 1, 1969, og de indberetninger i Danske Kancelli, som rejserne resulterede i. Nok er de i tid ude over hendes periode, men de har dog underrettsdommernes økonomiske embedsførelse i slutningen af 1700-tallet som genstand.

Som afslutning på afsnittet om afståelse af embeder konkluderer Pernille Ulla Knudsen, at når byfogederne forsømte deres embedspligter, var det ikke som dommere, men derimod som

økonomiske administratoren (s. 152). I hvert fald førte det ikke til afskedigelse, men strengt taget burde en sådan sætning være fulgt op af et par undersøgelser set fra appeldomstolen. Hvordan gik det vore udvalgte byfogeder, når deres sager blev appelleret til landstinget?

Retspraksis ved underretterne

Sidste del af *Lovkyndighed og vederhæftighed* indeholder en undersøgelse og vurdering af retspraksis ved underretterne. Og det er her Pernille Ulla Knudsen når de mest banebrydende resultater. Med de tidligere omtalte indberetninger fra 1752 og 53 som kilde gennemgår hun først alle sjællandske byfogeders syn på den lovgivning, der var grundlag for deres domsafsigelser. Hun undersøger, om de i deres svar var påvirket af deres eksamensopgivelser, bl.a. C.D. Hedegaards *Trifolium Juridicum* – men nej, svarene må kunne tages som udtryk for deres egne holdninger. Ni byfogeder besvarer i alt 403 punkter, hvor det er interessant at lægge mærke til deres usikkerhed omkring straffene for tyveri. Danske Lov havde f.eks. ikke dødsstraf for tyveri, men den kom allerede med en lov fra 1690 om kvægtveri og indbrud – og det ønskede flere indføjet i den planlagte (men ikke gennemførte) revision af *Danske Lov*. Derimod var et par byfogeder indigneret over den letfærdige behandling af den mandlige part i lejemålssager, hvor kvinden stod tilbage både med skammen og et barn at forsørge. Faderen burde pålægges at bidrage til barnets forsørgelse! (Forhåbentlig hopper læserne ikke på forfatterens definition af lejemål – det er *ikke* udenomsægteskabeligt seksuelt samkvem, men førægteskabeligt eller uægteskabeligt, s. 256).

I afsnittet om processens udvikling og bytingets aktører gives den bedste beskrivelse af de vigtige begreber i retshistorien akkusatorisk og inkvisitorisk proces, som jeg er stødt på.

Den egentlige undersøgelse af retspraksis bygger på 217 retssager, der er udvalgt for året for sammenlægningen af by- og rådstueretten for de udvalgte købstæder – for Skælskør og Vordingborg dog det første år med en retsprotokol for et helt år. Begrundelsen er s. 236, at det skulle give mulighed for at vurdere virkningerne af kumuleringen. Under alle omstændigheder giver det en rimelig spredning over tid, men alligevel sidder læseren tilbage med en fornemmelse af usikkerhed, der går tilbage til den manglende viden om de udvalgte købstæder, som tidligere er omtalt. Hvorom alting er, så gør forfatteren en række markante iagttagelser, hvoraf her kun kan fremdrages nogle enkelte. Men læs selv bogen.

Den så ofte fremførte kritik af sammenblandingen af rådstueret og byting, som var en følge af kumuleringen af byfoged- og borgmesterposten, gør Pernille Ulla Knudsen til skamme. For

rådstueretterne var stort set hørt op med at afsige domme, da kumuleringerne skete.

Prokuratorerne gjorde deres indtog ved byretterne i 1700-tallet og optællingerne viser, at det var sagsøgerne, der lod sig repræsentere ved prokuratorer (63 sager med prokuratorer, 15 med fuldmægtige/lavværgere og 46 selvmødere), mens sagsøgte i højere grad var selvmødere. (De tilsvarende tal var 10 – 10 – 128). Dette leder Pernille Ulla Knudsen til den konklusion, at professionaliseringen af retsvæsenet havde en social slagside (s. 292).

Alle opgørelser over antallet af bytingsdomme viser fald – uanset hvilken af de seks købstæder, det drejer sig om. Men så foretager forfatteren det geniale greb, at hun ikke nøjes med at se på bytinget, men inddrager politiretten for de samme år og her viser det sig, en stor del af retssagerne i købstæderne efter 1701 blev behandlet ved politiretten. Ser man på afgørelsesmåden blev kun en fjerdedel af sagerne afsluttet med domfældelse, mens knap halvdelen enten blev frafaldet uden dom, forsvandt uden afgørelse eller et par stykker blev forligte. Der er altså ikke tale om, at antallet af sager gik ned. De forsvandt blot et andet sted hen. Og deres afgørelse mindede om forholdene i 1600-tallet, hvor retens fornemste opgave i private sager var enten at forlige parterne eller at medvirke til at sætte gang i en forligsproces uden for retten. En optælling af sagerne ved Næstved Politiret i 10 år fra 1711 til 1775 viser en stigning fra 27 sager til 62 sager.

Dette bliver endnu mere udtalt, når Pernille Ulla Knudsen gentager sin undersøgelse på forligskommissionerne fra 1795, hvor forhandlingerne foregik for lukkede døre uden medvirken af prokuratorer. Undersøgelser fra Kalundborg og Køge viser, at antallet af forligskommissionens sager steg enormt, i Kalundborg på bekostning af sagerne ved bytinget. Hendes konklusion er, at befolkningen generelt holdt op med at anvende retsvæsenet til at løse deres private hverdagstvister. Bytinget blev overladt til Kalundborgkøbmænd og Køgeværtshusholdere, til prokuratorer og en begyndende juridisk ekspertise (s. 361). Denne indsigt får hende til at gå ind i en nutidig argumentation for, at Danmark i lighed med Norge skal genindføre forligsvæsenet, som blev ophævet i 1950'erne. Vi har således at gøre med en engageret forsker, der både arbejder med relevante historiske problemstillinger og er i stand til at perspektivere dem til nutiden. Godt gået!

Og så burde anmeldelsen nok slutte her – men der er lige et par sure opstød.

Der foregår megen udmærket forskning i forbindelse med erhvervelse af ph.d.-graden, og det er fint, at afhandlingerne bliver publiceret. Men der bør udvises større omhyggelighed med manuskripterne inden publicering. Måske finder

nogle det nødvendigt at redegøre for deres historieteoretiske ståsted ved fremlæggelse af ph.d.-afhandlingen, men dette bør kun publiceres, hvis det er nødvendigt for forståelse af afhandlingen. Og en afhandling bliver ikke til mikrohistorie, fordi den indeholder en kvalitativ sagsgennemgang i modsætning til optælling af anvendte sagtypologier. En prosopografisk undersøgelse er ligeledes meget langt fra at være mikrohistorie. I den foreliggende undersøgelse inddrages ikke alle byfogedernes forhold som f.eks. deres økonomi og netværk i og uden for købstaden. Skal der sættes etikette på sådanne undersøgelser, må det være strukturundersøgelser. Alligevel har forfatteren følt det nødvendigt at bekendtgøre sit positive forhold til den i øvrigt også efter anmelderens opfattelse nyttige mikrohistoriske tilgang.

Værre er dog nok den manglende omhyggelighed med korrekturlæsning. Det er især slemt i indledningen – og denne anmelder er ikke nogen mester udi disciplinen. Men eksempler som de følgende er dog for meget: J.A.Borring ville kun være 13 år, da han i 1757 blev konstitueret byfoged i Svaneke (s. 35). Klummetitlen s. 133 ff er *Afslæelse* af embede. Stig Juul publicerede allerede i 1751 (s. 258). I 1948 havde Danmark en *juristminister* (s. 371) og i 1951 afviste den socialdemokratiske justitsminister Gerda Petersen at udføre nogle omkostningsberegninger (s. 372) – men hun tilhørte Venstre og hed Helga Pedersen. Bilag 7.1 opgør *årstedsforretninger* (s. 413). Og så er der en mængde sætninger med slåfejl, manglende småord og forkert ordstilling. Hvis forfatterne ikke selv kan klare en ordentlig korrekturlæsning, falder det tilbage på forlaget – i dette tilfælde Jurist og Økonomforbundets Forlag.

Birgit Løgstrup

Frits Beck Kristensen: Kilder til landboreformerne i Vridsløselille 1771-1801, redaktør Jørgen Nielsen og fotograf Erling Pultera, Lokalhistorisk Samlings Venner, Albertslund, 235 s., 200 kr.

I *Fortid og Nutids* martsnummer 2002 bragtes et debatindlæg af Jørgen Vogelius, som han havde givet overskriften »Når kilder kildrer«. Forfatteren har her fat i noget meget centralt ved historiske kilder og vores relation til dem, nemlig det at de er forlenet med en ganske særlig autenticitet. Når vi står over for dem, eller holder dem i hånden, sådan som vi kan gøre det med arkivernes arkivalier, føler og mærker vi fortiden meget tæt på. Hos nogle kan det vel godt føre til frustration over, at fortidens spor

trods nærheden forekommer så utilgængelige, men hos de fleste opleves det som noget stærkt og positivt, der gør at man gang på gang vender tilbage til kilderne.

Det har man også gjort i Albertslund, hvor Frits Beck Kristensen har gennemgået journalerne i Rentekammerets landvæsenskontor, og afskrevet det, der havde med Vridsløselille at gøre i årene 1771-1801. Kilderne fylder 180 af bogens godt 230 sider, og de er bragt i kronologisk orden. Forfatteren har også i en vis udstrækning gennemgået arkivalier fra Københavns Amts arkiv, men de er kun undtagelsesvist gengivet, da disse kilder ifølge bogens forord »ikke er nødvendige for at beskrive sagerne«. Tematisk omfatter de mange tekster følgende større sagsforløb: Vridsløselilles første udskiftning 1771-72 på foranledning af anlægningen af den nye Roskildelandevej, byens anden udskiftning 1783-84, en sag vedr. overflytning af en stavnsbundet karl fra krongodset til Vartov Hospitals Gods 1786-89, husmændenes kamp for at få tildelt jord 1787-89 og en strid om en hushandel i 1793. Der er således taget meget mere med, end det var nødvendigt for at belyse det, som bogen ifølge dens titel skulle handle om, nemlig landboreformerne i Vridsløselille. Frits Beck Kristensen har ikke blot mærket kilderne kildre, han er blevet tryllebundet af dem!

Nu ville det ikke have gjort så meget, hvis transskriptionen af de mange kildetekster blot havde været til internt brug på det lokalhistoriske arkiv og andre steder. Problematisk bliver det derimod, når man vil gøre en stor, flot bog ud af det, sådan som man her har formået at gøre det med støtte en række steder fra. Man aner at bogens redaktør Jørgen Nielsen har haft en fornemmelse af, at kilderne vist ikke kunne bære en sådan udgivelse, men i stedet for at forsøge at skære kilderne til i forhold til en relevant problemstilling, har man valgt at fylde yderligere på, hvilket, efter min mening, kun gør ondt værre. Måske har man tidligt i forløbet fået mange støttetilsagn, således at økonomien ikke satte begrænsninger; hvis det er tilfældet, må man advare om, at det kan være en farlig sag at lade økonomien styre for meget. Det fratager under ingen omstændigheder redaktører og forfattere for en indimellem behård prioriteringsrunde.

I et forsøg på at formidle indholdet i de hundredvis af kildetekster har Jørgen Nielsen skrevet en 30-siders indledning, som han kalder »Landboreformerne i Vridsløselille – en fremstilling af sagerne«. Her gennemgås i en nærmest poppet form de sagsforløb, som er nævnt ovenfor. Præsentationen mangler helt perspektiv og udblik, og her savner man også forsøg på at sætte landboreformerne ind i en større sammenhæng. Lykkedes landboreformerne i Vridsløselille? – Det er et spørgsmål, som bogen intet svar

giver på. Noget forsøg på at knytte an til det seneste tiårs livlige debat om landboreformerne, finder man heller ikke, men det kan næppe undre, når man opdager at bogens litteraturliste kun tæller fire værker: Birte Stig Jørgensens og Diekmann Rasmussens afhandlinger fra 1967 og 1977, Skrubbeltangs disputatsklassiker fra 1940 og endelig Poul Høyers artikel om Vridsløselilles jorder i *Glostrupbogen* 1958-59.

Formentlig for at give *Kilder til landboreformerne i Vridsløselille 1771-1801* en stærkere appel til nutidens Vridsløselillebeboere, for hvem 1770'ernes og 1780'ernes landboreformer måske kan forekomme noget fjerne, han man ganske umotiveret indsat et par billedsider med farvefotos af huse i byen. Der er ingen billedtekster, og ingen af husene synes at gå tilbage til landboreformernes tid, men her skal man jo passe på, når intet er oplyst. De fleste bygninger er i øvrigt fotograferet fra den mest ucharmerende vinkel: gavlenden.

Når det dertil føjes, at der i denne bog om jordreformerne ikke findes ét eneste kort over Vridsløselille by endsiges dens jorder, vil man forstå, at denne anmelder er meget tæt på at kalde bogen totalt mislykket. Kildeudgivelser er en farlig sag, for vel kildrer kilderne behageligt og hyggeligt, men de kan altså også nemt tage magten fra en, sådan som det er sket for folkene bag denne bog.

Karl Peder Pedersen

Henrik Fode (red.): *For byens laug*, Erhvervsarkivet, Århus, 2000, 38 s., 125 kr.

Skønt de gamle håndværkerlaug blev forbudt ved næringsfrihedsloven i 1857, har laugene vist sig ganske sejlivede, ikke som håndhævere af privilegier, men som ramme om de særlige traditioner, der knytter sig til de enkelte håndværk. Håndværkerlaug findes overalt i de større byer, hvor mange lokalemæssigt frister en lidt kummerlig tilværelse. Sådan er det ikke i Århus. I Aarhus Haandværkerforenings bygning har der siden 1931 været en særlig laugssal, som danner ramme om foreningens egen mødeaktivitet, og som i øvrigt har flyttet med, hver gang foreningen har skiftet adresse. Det forstår man godt.

Laugssalen er emnet for denne lille bog. *For byens laug* er redigeret af overarkivar Henrik Fode på Erhvervsarkivet, men hvem der er forfatter er ikke anført. Laugssalen er tegnet af arkitekt Ove Bornø, og rummer et møblement i »nordisk renæssance«, en række meget fine billedskærerarbejder i form af tavler om de enkelte håndværk og udsmykninger i øvrigt, samt glasmosaikker, hvis motiver er henholdsvis helgener

og topografika fra Århus, som det er værd at fordybe sig i. Møblement og billedskærerarbejder tilsigter en »renæssancestemning«, som imidlertid får sin begrænsning, når man studerer indholdet. Ganske morsomt er det at se fag og foreninger som Aarhus Cykel og Auto Industriforening, Aarhus Modehandlerforening og Jydsk Teknologisk Institut placeret side om side med billedfelter for Handskemagerlavet og Skræderlavet, hvis historie rækker tilbage til henholdsvis 1460 og 1650. Forskel i tid og arbejde ophæves af stilen i felterne. Billedskærerlavets egen tavle er ganske beskeden i betragtning af, at det netop er billedskæerne, der har udført det afgørende arbejde i salen. I øvrigt ophørte uddannelsen af billedskærere i Danmark i 1990, hvilket i denne sammenhæng må siges at være både ironisk og karakteristisk.

I indhold, udstyr og tilrettelægning står *For byens laug* ikke tilbage for sit emne, det gode håndværk. I den komprimerede brødtekst gives god besked om laughistorie generelt og om Aarhus Haandværkerforenings laugssal specielt, ligesom billedteksterne rummer centrale oplysninger om både de enkelte billedfelter og det pågældende lavs historie. Bortset fra enkelte, ældre optagelser er den vanskelige fotografering lagt i Poul Pedersen kyndige hænder. Bogens kvadratiske format giver gode muligheder for varieret brug af de mange fine farvefotografier, og den er – naturligvis – i hardback. *For byens laug* er særligt interessant ved at vise, hvordan man siden 1930'erne har kunnet fastholde og med nye billedfelter udbygge dele af laugsiden. Det har man gjort med salen, som andre end århushåndværkerne med *For byens laug* nu også kan få indblik i.

Henrik Gjøde Nielsen

Poul Pedersen: *Fotografens ÅRHUS – billeder gennem 75 år*, Århus Byhistoriske Udvalg, Århus, 2001, 228 s., 290 kr.

Poul Pedersen, som er andengeneration i et landkendt fotografisk atelier i Århus, har af atelierets arkiv, der rækker tilbage til 1926, udvalgt en bogfuld billeder fra Århus gennem de sidste 75 år. Billederne er valgt ud fra lystbetonede synsvinkler og altså ikke ud fra nogen anden art af systematik (bortset fra, at det er faderens billeder, der indleder bogen). Det bliver bogens fortælling selvsagt noget kalejdoskopisk af, men det gør den så meget morsommere at læse i, for man trækkes ikke igennem nogen form for »pligtstof«.

Det var Thomas Pedersen (1900-1975), der i 1926 grundlagde atelieret, mens bogens forfatter, hans søn Poul (f. 1928) i 1953 indtrådte som medejer og siden har videreført virksomheden.

Tilsvarende er tredje generation, Ole Hein Pedersen, siden 1991 indgået i firmaet.

I det første afsnits ca. 45 sider, der ligefrem hedder »Fra fars tid« vises hovedsagelig optagelser foretaget af Thomas Pedersen. De er karakteristiske ved en romantisk tone – bevidste skygger, raffinerede spejlinger, morgendis, lidt sløret. I dette afsnit vises en del portrætter, meget udtrykfulde og datidige.

I de øvrige ca. 170 sider vises Poul Pedersens egne optagelser fra de seneste ca. 40 år. De fleste med arkitekturmotiver – som vel også er de arbejder, han er blevet landskendt for. Man kommer til at tænke på kunsthistorikeren Christian Ellings iagttagelse, at de, der er bedst til at fotografere arkitektur er arkitekter, fordi de ved, at huse skal stå på jorden. Det ved Poul Pedersen også. Og det er ganske tydeligt, at han ganske for egen fornøjelses skyld fotograferer i Århus, når han ser noget interessant, ligesåvel som bestilte opgaver. Billederne er klare og forståelige og til at gå på opdagelse i for læseren. De eneste, der synes at være lidt fortænkte, er nogle reklameoptagelser af sølvtøj – hvilket han selv ironiserer over: Han havde arbejdet med sort/hvide figurer som baggrund – men sølvsmeden bemærkede, at det gjorde ingenting, for han sprøjteroucherer billederne alligevel.

En stor del af fotografierne er sort/hvide, også de ganske nye, og man gribes i at være ked af, at sort/hvidt fotoarbejde i dag er det kostbare at få udført professionelt, for der er mere grafik i sort/hvidt end i nok så gode farver. Der er nu også megen god grafik i Poul Pedersens farvebilleder, måske er mange af dem tænkt sort/hvide med en præcis farveaccent. Det må for fotografen være en sand fornøjelse at blive »opdaget« i udøvelsen af ren con amore-virksomhed. Det gælder den store optagethed af de romanske udhuggede kvadersten i mange jyske kirker, som en medarbejder i Nationalbanken bemærkede, og som førte til ovrførelse af fem motiver til den nyeste serie danske pengesedler.

Anmelderen læste først bogen i vinterens aftenlampes (røde) lys, og gjorde da betragtningerne om de fine sort/hvide fotografier. Men ved gensynet i forårets sollys skiftede de sort/hvide billeder farve – de blev dybtgrønne. Så nu går anmelderen og tænker på, om det er produktionstekniske forhold (scanning eller sort/hvid som flerfarvetryk), der giver disse farver – for sort/hvidt er nu bedst som – ja, sort/hvidt, medmindre man bevidst gengiver meget gamle fotos i en tone. Iagttaget under luppen ses alle trykfarverne i de sort/hvide billeders rastre, så måske er der tale om reproduktionsproblemer. Under alle omstændigheder må de være glade i Århus Byhistoriske Udvalg for at råde over et sådant skatkammer af fremragende fotografier fra byen.

Jens Johansen

Bent Vedsted Rønne: Haderslev i det 20. århundrede. Set gennem ord og billeder, Haderslev Byhistoriske Arkiv og Forlaget Gammelting, Haderslev, 2001, 128 s., 125 kr.

De lokalhistoriske arkiver har ofte i deres samlinger en guldgrube af fotografier, der dokumenterer områdets historie. Bygninger, personer og begivenheder er reddet fra glemslen, men kun hvis billedmaterialet gøres tilgængeligt for interesserede. Haderslev Byhistoriske Arkiv har godt 250.000 positivbilleder, og et udvalg af disse blev i forbindelse med en artikelserie i avisen *Jydske Vestkysten* anvendt til at illustrere byens udvikling i det 20. århundrede. Artiklerne er nu samlet i bogform med de rettelser, tilføjelser og kommentarer, en engageret læserskare har bidraget med.

Det er en vanskelig genre at fortælle 100 års byhistorie i småbidder, kronologisk og med skyldig hensyntagen til, at målgruppen i første omgang er avisabonnenter. Det spændende og kuriøse må ikke glemmes på bekostning af de mere markante begivenheder. Samtidig giver den begrænsede spalteplass ikke mange muligheder for at gå i dybden eller trække de lange linier op. Inden for disse rammer er det imidlertid lykkedes at give et levende og ganske detaljeret billede af Haderslevs historie. Byen var ved indgangen til det 20. århundrede en del af Tyskland, men med et stærkt islæt af danske statsborgere. Ernst Matthias von Köllers tiltræden i 1897 som overpræsident for Slesvig-Holsten forstærkede de nationale modsætninger. Den stærkt konservative og ærkepreussiske embedsmand førte en hård linie overfor de dansksindede slesvigere.

Trods borgernes modstridende interesser var Haderslev ved århundredeskiftet Nordslesvigs førende købstad, og denne position markeredes allerede i 1901, da Haderslev Elværk blev indviet, ligesom et missionshotel, et bryggeri og en sparekasse var nye i bybilledet. Der var også fornemt besøg, idet prins Heinrich gæstede Haderslev Kaserne. Byens beliggenhed gjorde naturligvis, at 1. Verdenskrig, urolighederne i 1918 og Genforeningen i 1920 greb voldsomt ind i dagligdagen. Billed- og tekstmæssigt forekommer disse centrale begivenheder lidt underbelyste i bogen, men forfatteren har her valgt at prioritere andre vinkler på lokalhistorien lige så højt. Således får Hoptrup Højskole og Børnenes Helsehjem lige så meget plads som afstemning og genforening under årtallene 1920 og 1921.

Byens erhvervsliv er et spændende område, og mange virksomheder er portrætteret. F.eks. kan man følge historien om en af Haderslevs manufakturforretninger, der blev grundlagt i 1902 af Anton Hundevadt, og i 1930'erne havde udviklet sig til en af byens største arbejdsplad-

ser med 55 personer i forretningen og 80 syersker. Med afsæt i etableringen af Winds Bogtrykkeri i 1928 opridses historien bag byens førende position inden for dette håndværk. Haderslev-tryk blev allerede et begreb med byens første bogtrykker, Heinrich Luckander, der fik kongeligt privilegium til at udøve sit erhverv i 1759. Senere fulgte mange ansete lokale håndværkere i hans spor, og i 1950 havde Haderslev 50 trykkerier.

Den driftige by udbyggede også tidligt sine trafikale forbindelser med omverdenen. Haderslev-Årøsund Banen åbnede i 1903 og eksisterede til 1938, og den første rutebil mellem sønderjyske byer rullede ud på strækningen Haderslev-Aabenraa den 1. august 1913. På det tidspunkt var der 14 automobiler i Haderslev. Turen tog 1 time og 20 minutter, og var om vinteren en særdeles kold fornøjelse. I lufrummet over byen dukkede en zeppelin op i oktober 1912. Blandt passagererne var fire Haderslevborgere, der mod en betaling på 300 mark havde sikret sig en plads på flyvningen fra Hamburg til Tinglev. Sejladsen på Haderslev Dam havde premiere i maj 1902 med motorbåden Frida, og denne fritidsfornøjelse blev særdeles populær både blandt turister og de lokale. Desværre så populær, at det endte med en katastrofe. I 1959 brød den overfyldte dambåd Turisten i brand, og 57 af de 94 passagerer mistede livet. Det våde element prægede i det hele taget på godt og ondt mange begivenheder i Haderslev, og kunne sætte fantasien i sving. Således havde Jens Sørensen i 1930 konstrueret en tønne, beregnet på længere sejladser. Efter at have demonstreret sin opfindelse i Haderslev Havn stod han ud på en sejlad med Sverige som mål, og skønt tønden tog en del vand ind undervejs, nåede han frem til Helsingborg.

Det kulturelle og politiske liv skildres med skyldig hensyntagen til Haderslevs særlige placering i et grænseområde, hvor danske og tyske interesser af og til har sat deres markante præg på debat og begivenheder. Nazismens fremmarch i 1930'erne manifesterede sig tydeligt, da partiet i 1938 holdt »partidag« i Haderslev med 1.600 deltagere. Folketingsvalget den 3. april 1939 blev da også et opgør med de meget stærke danske og tyske nationalsocialistiske bevægelser. Med en valgdeltagelse på over 90% var næsten alle mand af hus for at vise, at de sønderjyske vælgere havde set faren. Måske har dette spændingsfelt mellem to nationaliteter også medvirket til den pietet, hvormed Haderslev har værnet om de kulturværdier, som ikke mindst de gamle huse repræsenterer. Haderslev blev i 1984 Årets By med begrundelsen, at her var skabt »smukke traditionsrige rammer om et moderne menneskeliv«, og i 1996 modtog Haderslev Kommune Europa Nostra-prisen for 25 års bybevaring.

I noteform suppleres de lidt længere beretninger om årenes gang med rubrikkerne »Det skete også«, der giver plads for de mindre begivenheder, der også må være med i skildringen af Haderslevs historie. Det er således en vellykket bog, hvor billeder og tekst supplerer hinanden og tilsammen giver læseren et solidt og facetteret indblik i en større provinsbys udvikling bygningsmæssigt, kulturelt, politisk og ikke mindst som et levende samfund med driftige borgere og et blomstrende erhvervsliv.

Poul Ulrich Jensen

Andreas Monrad Pedersen: Schalburgkorpset: Historien om korpset og dets medlemmer 1943-45, Odense Universitetsforlag, Odense, 2000, 225 s., 225 kr.

Besættelsestiden som historisk periode har næsten lige siden 1945 været et væsentligt emne med en stor læserskare. Bog på bog er blevet sprøjtet ud til et ivrigt publikum, og selv om der i perioder har været færre bøger i handelen, og strømmen formentlig efter alle 60-års jubilæerne efter 2005 vil stilne en smule af, så har vi næppe set den sidste genovervejelse af de fem lange år for denne omgang.

Undervejs er vi blevet præsenteret for en lang række nye og interessante vinkler på emnet, og meget tyder på, at der i de senere år er slået et gedigent hul i illusionen om danskernes sammenhold og modstandsvilje, der hidtil har udgjort det danske samfunds fælles opfattelse af Besættelsen. Store forskelle i stil, emne og ikke mindst kvalitet har præget udgivelsesstrømmen, men et fællestræk for en del af litteraturen er fokuseringen på *de andre*, nemlig dem som ikke bare samarbejdede med besættelsesmagten, men ligefrem sluttede sig til den og sympatiserede ideologisk med nazismen. Andreas Monrad Pedersens *Schalburgkorpset* hører til denne kategori.

Sommer-, HIPO- og Schalburgkorpserne er, uanset deres rolle, blevet synonyme med terroren under Besættelsen og sidstnævnte har givet navn til begrebet schalburgtage: Besættelsesmagtens gengældelsesaktioner mod modstandsbevægelsens sabotage. Korpserne var med god grund stærkt forhadte af befolkningen allerede fra den første færd. Dels pga. forbindelsen til de danske nazister og den tyske besættelsesmagt, og dels pga. de talrige brutale sammenstød med befolkningen og fordi korpsernes medlemmer var danskere!

I Andreas Monrad Pedersens *Schalburgkorpset: Historien om korpset og dets medlemmer 1943-45* får vi for første gang en samlet fremstil-

ling om netop dette korps. Forfatteren følger korpset fra dets grundlæggelse i 1943 til nedlæggelsen i foråret 1945. Det er historien om, hvordan den tyske besættelsesmagt med Werner Best i spidsen kom på kollisionskurs med den danske ledelse af Schalburgkorpset, anført af den tidligere kommandant for Frikorps Danmark, Knud Børge Martinsen, og hvordan korpset blev skubbet ind i den begyndende tyske terror fra vinteren 1944.

Gennem hele dets levetid var Schalburgkorpsets opgaver mangeartede og stadigt skiftende, ikke mindst som følge af personstridigheder mellem Martinsen og de indbyrdes rivaliserende chefer for de tyske besættelsesmyndigheder. Ansvarlig for rekrutteringen til Østfronten, alternativ til det danske nazistparti, afløser for den danske hær, hjemmeværn, reservopoliti og efterretningstjeneste var blandt de mange roller, som Schalburgkorpset blev udset til at udfylde. Ingen af rollerne blev dog særlig succesfulde. Det stod på indtil det tidlige forår 1945, hvor Gottlob Berger, den administrative chef for det internationale SS, mistede tålmodigheden og reducerede korpset til en ren bevogtningsenhed med navnet SS-Vagtbataillon Sjælland efter at have udsendt de få velfungerende afdelinger.

I de sidste år af Besættelsen var det specialuddannede tyske og danske enheder, som tog sig af selve udførelsen af sprængninger, tortur og drab, men det var afdelinger indenfor Schalburgkorpset, som ofte stod for rekrutteringen af de brutale gerningsmænd samt for udvælgelsen og opsporingen af ofrene. Bogen fortæller også historien om de menige medlemmer, de godt 1.000 socialt set generelt dårligt stillede unge mænd, som lod sig hverve til Schalburgkorpset. Vi følger på baggrund af et stort statistisk materiale suppleret med interviews, schalburgmændene fra skole- og barndomstiden, gennem indmeldelsen og tiden i korpset til retsopgøret efter Befrielsen, som gjorde schalburgmændene til nogle af de hårdest dømte danskere fra Besættelsestiden.

Bogen bygger på et stort kildemateriale, som for størstepartens vedkommende ikke har været behandlet eller offentliggjort tidligere. Både i emne og i disposition minder Andreas Monrad Pedersens bog om Claus Bundgård Christensens, Niels Bo Poulsens og Peter Scharff Smiths *Under hagekors og Dannebrog: Danskere i Waffen SS 1940-45*, der udkom i 1998. *Schalburgkorpset* er også en bearbejdet udgave af et historiespeciale, der ligeledes handler om danskere i tysk uniform, og som består af såvel organisationshistorie, af et forsøg på at opstille en psykologisk profil af medlemmerne og af deres skæbne under Retsopgøret. Den grundlæggende forskel er, at Andreas Monrad Pedersen med sin bog har flyttet fokus fra fronten til vores hjemlige andedam.

Frank Weber

Henning Sørensen: Albertslund i tusind år, Lokalhistorisk Samfunds Venner, Albertslund 2000, 253 s., 200 kr. (medlemmer 150 kr.)

Henning Sørensen markerede afslutningen på sit tiårige virke som lokalarkivar i Albertslund med udgivelsen af denne samlede gennemgang af udviklingshistorien for det område, der i dag udgør den københavnske forstadskommune, Albertslund. Bogens kamprøde omslag antyder slutstatus for den del af historien, der udfolder sig inden for de seneste 50 år af de tusinde, som titlen siger, er fortællingens ramme. Titlen rummer i øvrigt lidt af et paradoks, idet Albertslund som navn (gårdnavn) overhovedet først dukker op mere end 800 år inde i bogens historie – men det fortæller i sig selv om de omvæltninger, som er det særlige ved områdets historie.

Endnu en forstadshistorie slutter sig med denne bog til rækken, som indledtes med den fornemme *Rødovre 1901-76* for snart 25 år siden. Siden er det blevet til en hel række, fra såvel hovedstadens forstadskommuner som købstædernes yderdistrikter. En historie om Albertslund bør i denne sammenhæng ikke være den mindst interessante, idet forstadskommunen Albertslund på godt og ondt blev den moderne danske byplanlægnings ultimative storskalaprojekt i Efterkrigstiden.

Ved som udgangspunkt at være en kommunehistorie har bogen det problem, at dens udgangspunkt er en aktuel politisk/administrativ enhed, hvis geografi ikke er sammenfaldende med de naturlige administrative eller geografiske enheder, som den ældre historie bygger på. Til gengæld har den som kommunehistorie den indlysende styrke, at den arbejder med en enhed, som er relevant for en meget stor lokalbefolkning og kan fungere som identitetsunderbygger for den moderne konstruktion, som forstadskommunen Albertslund er.

Bogen er en opsamling af den eksisterende viden om Albertslundområdet historie og baserer sig altså ikke på nye undersøgelser. Det giver naturligvis en uens struktur, som spejler de tilfældigheder, som har frembragt bogens kilder. Det gør det principielt vanskeligt for forfatteren selv at styre bogens vægtning af perioder og temaer, men det opleves nu ikke som noget problem i bogens hovedstruktur, når den læses, som den ifølge forordet er tænkt: en lokalhistorisk status og opsamling, der mere har karakter af afsæt end af slutsten.

Bogens overordnede struktur skyldes altså ikke blot forfatterens overvejelser, men nok så meget kildematerialet. Med tre hovedafsnit, hvoraf det første dækker 850 af bogens 1000 år, det andet 100 år og det tredje blot 50 år, og hvor begge de to sidste hver er længere end det første

demonstreres følgelig ikke blot, hvor vægten ligger i opfattelsen af væsentlighed i lokalsamfundets historie, men også hvor kilderne ligger.

I Albertslund er vi i dag på den københavnske vestegn i den del af den sociale storbygeografi, hvor industrisamfundets store masser af lønmodtagere skulle huses i anden halvdel af det 20. århundrede. Men forhistorien rummer andet og mere end den landbohistorie, som gemmer sig under de fleste nyurbaniserede områder.

Landsbyerne Herstederne, som danner det historiske fundament under Albertslund Kommune, gennemløb en historie, som i hovedtræk ligner andre hovedstads- og landevejsnære landsbyer, men i andet tidsafsnit dukker staten massivt op som aktør med fængslet i Vridsløselille, ligesom spirer til levnedsmiddelindustri omkring brød og brændevin dukker op, og jernbanen lurer også en overgang som en mulig udviklingsfaktor.

Med åbningen af Vridsløselille Statsfængsel i 1859 kom de moderne tider til Albertslund. Fængslet kom i høj grad til at fungere som isoleret aktivitet i forhold til lokalsamfundet, idet lokale leverandører dog nød godt af den store kunde. Bogen leverer i denne forbindelse en kort og god gennemgang af fængslets og fængselspolitikens historie. Psykopatanstalten ved Herstedvester kom til i 1930'erne og øgede fængselssektorens betydning.

Det er interessant, at fængselsinstitutionerne blev lagt ved Roskildevvej, selv om ét af argumenterne for placeringen i Albertslund var jernbanens nærhed – dog uden at man længe havde nogen form for stationsfacilitet eller i øvrigt vægtede brugen af jernbanen i denne forbindelse. De store bygningsanlæg til trods var fængselsvæsenet ikke nogen storforbruger af personale, så betydningen for befolkningsudviklingen i området var begrænset.

Forstaden Albertslund er bogens kærnehistorie, ligesom det er den særegne efterkrigstidshistorie, som er Albertslunds dominerende træk. »Den tilrettelagte by« kalder Henning Sørensen denne del af bogen, som giver en spændende og klar gennemgang af forløbene omkring tilblivelsen af både planer og virkeliggørelse. Planlægningshistorie på alle niveauer med inddragelse af tidens førende navne, lokalpolitik og økonomi formidles i en logisk og velskrevet, fremadskridende fortælling, som klart placerer albertslundplanerne i forhold til den hidtidige københavnske forstadsudvikling.

Indledningsfasen, hvor en borgerlig sognerådsformand fra 1950 forsinker de nye tider i fire år, er et vidunderlig klart eksempel, som har relevans for en del flere kommuner. Hele denne del af bogen formidler samtidens reelle oplevelse af revolution i byggeteknologi, i tempo, i skala, i trafikpolitik, i livsform. Albertslund var fremtiden.

Med den store og indlysende kvalificerede indsats, der ligger bag bogen, kunne man have ønsket sig, at forfatteren i lidt mindre grad havde ladet sig styre af at fortælle de mange sidehistorier om kro og skole, idræt og kirkeligt liv m.m.fl. for så havde de store historier stået stærkere. For de lokale læsere ved vi, at det er et reelt behov at få dem med, og de udenbys læsere må bare læse udenom, for det er en central historie Henning Sørensen har skrevet om den kommune, som personificerer industrialismens sidste halve århundrede.

Poul Sverrild

Karen Juul Sørensen og Per Boje: Fra klondyke til moderne velfærdskommune – Gladsaxes politiske historie 1900-2000, Gladsaxe Kommune, 2001, 267 s., 175 kr.

Gladsaxe Kommune har bedt de to historikere fra Ålborg Universitet Karen Juul Sørensen og Per Boje om at beskrive Gladsaxe Kommunes udvikling gennem den periode, hvor den udviklede sig fra en landkommune med ca. 1.700 indbyggere til en fuldt udbygget københavnsk forstadskommune på knapt 62.000 indbyggere. Beskrivelsen skulle koncentrere sig om den politiske historie, dvs. den økonomiske, politiske, sociale og kulturelle udvikling – med særlig vægt på den politiske. Arbejdet er udført i et udstrakt samarbejde med centrale kommunale personer, både aktive og pensionerede samt med Gladsaxe Byarkiv, lokalhistorisk afdeling. Herunder har forfatterne benyttet de kommunale arkiver, læst lokale aviser og foretaget talrige interviews med nøglepersoner.

Bogen er derfor bygget op omkring de kommunale valg – kandidaterne, stemmetallene, konstitueringen – med særlig opmærksomhed omkring sogerådsformændene, senere borgmestrene, der bestemt også har været farverige personligheder, som det er morsomt at lære at kende. Perioderne mellem valgene er derefter beskrevet med sager, som i den enkelte periode har haft særlig opmærksomhed i referater og aviser. Det belyser udviklingen i det tyvende århundrede, som alle kommuner har oplevet, omend faseforskudt i forhold til Gladsaxe, afhængig af beliggenhed. Gladsaxes skæbne var at ligge lige udenfor Københavns bygrænse, og Gladsaxes historie blev derfor i høj grad historien om, hvorledes den tog fat om den udfordring.

Meget betegnende er det, at kommunen ved indgangen til 1900-tallet bestod af to sogne: Gladsaxe og Herlev, men at Herlev frabad sig at blive bykommune, idet den ville »vedblive at være en agrarisk by«, og derfor ville skilles fra

Gladsaxe. Det skete i 1909. I Gladsaxe tog man derimod udfordringen op, og i bogen fortælles hvorledes man tog den ene opgave op efter den anden. I øvrigt i et aktivt samarbejde med grundejerforeninger. Det var socialforsorg, boligbyggeri, skolebyggeri, erhvervsområder, offentlige værker, tog (Slangerupbanen), sporvogn (linie 16), rådhus, biblioteker, sportsanlæg osv., flettet ind i den politiske fortælling om, hvorledes Socialdemokratiet fik magten, og beholdt den. En tid lang var tanken levende om at få kommunen indlemmet i København. I 1901-02 blev jo distrikterne Brønshøj, Valby og Sundbyerne indlemmet i den ekspanderende hovedstad med distrikternes fulde billigelse, idet de små daværende landkommuner ikke kunne klare overgangen fra land til by – så meget mere som det var storbyens befolkning, der som indflyttere var selve udfordringen. I nogle årtier anså man i Gladsaxe (og andre omegnskommuner), at der ville komme en ny indlemmelsesrunde, og i Gladsaxe var ideen til stede helt frem til omkring 1940. Men da havde man bygget sig et rådhus, og dermed omsider opgivet tanken.

Gladsaxe tog altså byudviklingsudfordringen op, med fuld musik, ikke mindst i den periode, hvor der overalt blev bygget by i Danmark – mellem 1958 og 1974 – fra boligstøtteordningernes bortfald til oliekrisen (eller hvad det nu var for en krise). Den periode faldt nøjagtig sammen med den mest farverige borgmester, kommunen har haft: Erhard Jacobsen. Han var endda blevet tilkaldt som borgmestercandidat – kom, så og sejrede. Hans periode har fået et særligt kapitel, og man kan i 2002 ikke lade være med at se en del fælles træk mellem ham og Brixtofte. At bygge før nødvendig ændring af en byplan, overdreven låntagning, handle uden at rådføre sig med det relevante udvalg, – men Erhard Jacobsen fandt også, at de nulevende borgere gennem skatten skulle betale for de gode borgmesteren skaffede. Så han landede på benene – og ønskede ikke at blive borgmester senere, under ringere økonomiske muligheder.

Til bogens dyder hører rig anvendelse af samtidige billeder fra Gladsaxe Byarkiv. Og så må det noteres, at noteapparatet er fyldigt – der er dokumentation for alt, med anvendelse af i alt 853 noter, som meget fornuftigt er opdelt og placeret efter hver sit afsnit, hvad der dog gør dem lidt vanskelige at finde under læsningen af bogen.

Til bogens mangler hører, at den savner kort.

Der er to, som begge viser bebyggelsens udstrækning, det første 1944 på s. 102, det andet 1972 på s. 152. Igennem hele bogen omtales stednavne, gårde, der udstykkes, byggerier, vejnavne osv., som burde kunne opspores på et kort eller flere. F.eks. kunne forsatsopslagene vise et tidligt og et nyere kort for og bag – kortene findes, og hele kommunen kan sagtens rummes på et opslag. Man savner også en anelse mere udblik til den nærmere omegn, der er på færde i diskussionen om indlemmelse i København – altså hvor ligger Gladsaxe i forhold til København, Gentofte, Lyngby-Taarbæk. Det vises heller ikke, hvor Herlev ligger – som ikke ville være med dengang i 1909. En mere indholdsmæssig horisont savnes også i selve bogens titel: *Fra klondyke til moderne velfærdskommune*, idet der syd for Gladsaxe, i Rødovre og især i Hvidovre under og efter 1. Verdenskrig fra København kom en langt mere omfattende indvandring af fattige boligløse, som i de kommuner bevidst blev negligeret. De kommuner havde det ligesom Herlev, der ikke ville være by, mens Gladsaxe også tog dén udfordring op ved at bygge husvildeboliger og acceptere dem som borgere. Det synes derfor overdrevet at betegne indledningsperioden som »klondyke« (som forresten bør staves »klondike«).

Alt er ikke fortalt, men det er heller ikke bogens ærinde – f.eks. afslører et kig på et kort, at Gladsaxe Kommune er skruet særpræget sammen: ca. 9x4 km, og oprindeligt uden en vej på langs. Banen forbandt København med den nordligste by, Bagsværd, udenom Søborg. I dag er kommunen delt voldsomt op af banen og af fire store gennemgående veje. Den mentale afstand mellem arbejderbyen Søborg og landligerbyen Bagsværd må have været stor. Forholdet antydes her og der i bogen, dog ret perifert.

Bogen er forsynet med en række nyttige tabeller over befolkningen, erhverv, boliger og mandatfordelinger. Desuden en skematisk oversigt over samtlige sogneråds-, kommunalbestyrelses- og byrådsmedlemmer fra 1909 til 2001.

Alt i alt – hvis man kan finde nogle gode kort (f.eks. fra Trap: *Danmark*, 4. udg. 1920 og Kommuneatlasset fra 1998), er man godt hjulpet ved læsning af den i øvrigt meget indholdsmættede og velskrevne bog og får meget at vide om Gladsaxe og om det kommunale styre i Danmark i det hele taget.

Jens Johansen

Bidragydere i dette hefte (september 2002)

Claus Bjørn, f. 1944, mag. art., lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Tommy P. Christensen, f. 1955, cand.mag., arkivar ved Herlev Kommunes Lokalar-kiv.

Juliane Engelhardt, f. 1968, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Rigsarkivet og Insti-tut for Historie, Københavns Universitet.

Karsten Gabrielsen, f. 1954, cand.phil., arkivarvikar ved Landsarkivet for Sjæl-land, Lolland-Falster og Bornholm.

Erik Gøbel, f. 1949, cand.mag., seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., ekstern lektor ved Institut for Historie, Køben-havns Universitet.

Poul Ulrich Jensen, f. 1947, arkivar ved Vejle Byhistoriske Arkiv.

Jens Johansen, f. 1934 arkitekt og vicemuseumsinspektør ved Søllerød Museum.

Birgit Løgstrup, f. 1941, dr.phil., fhv. arkivchef ved Rigsarkivet, ekstern lektor ved Historisk Institut, Århus Universitet.

Camilla Mordhorst, f. 1970. cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Nationalmuseet.

Jes Fabricius Møller, f. 1966, cand. mag., Ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil. og museumsinspektør ved Hals Museum.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag.

Karl Peder Pedersen, f. 1952, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand. mag., eks. lektor ved etnografi, Århus Universitet.

Poul Sverrild, f. 1952, mag.art., leder af Hvidovre Kommunes Lokalhistoriske Ar-kiv.

Ulla Tofte, f. 1968, cand mag., sekretariatsleder for festivalen Golden Days in Co-penhagen.

Frank Weber, f. 1958, cand.mag., uddannelsesleder ved Nordvestjysk Handelsgym-nasium, Thisted.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Juliane Engelhardt: »Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves.« Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799.....	161
Gunnar Lind Haase Svendsen: De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by	188
Camilla Mordhorst: Systematikken i Museum Wormianum.....	204

Interview

Et barn af sin tid. Claus Bjørn om Fridlev Skrubbeltrang og dansk landbohistorie	219
--	-----

Anmeldelser

Ole Degn: Borgere og bybefolkning – vejledning i kilder og litteratur (Ulla Tofte)	233
Claus Møller Jørgensen og Carsten Tage Nielsen (red.): Historisk analyse – nye teorier og metoder (Jes Fabricius Møller)	233
Morten Hahn-Pedersen: Fra viking til borebisse. 50 generationer ved Vadehavet (Erik Gøbel)	235
Svend C. Dahl: Næstved i Middelalderen. Købstadens oprindelse, dens udseende og indbyggernes tro, levevilkår og dagligdag (Tommy P. Christensen)	235
Ole Nederland: Det gamle Munkebo (Christian Larsen)	236

Kirsten Lindberg: Sirenernes stad København. By- og bygningshistorie før 1728, Bd. V-VI, (Karsten Gabrielsen).....	237
Pernille Ulla Knudsen: Lovkynlighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801 (Birgit Løgstrup).....	238
Frits Beck Kristensen: Kilder til landboreformerne i Vridsløselille 1771-1801 (Karl Peder Pedersen)	241
Henrik Fode (red.): For byens laug (Henrik Gjøde Nielsen).....	242
Poul Pedersen: Fotografens ÅRHUS – billeder gennem 75 år (Jens Johansen)	242
Bent Vedsted Rønne: Haderslev i det 20. århundrede. Set gennem ord og billeder (Poul Ulrich Jensen)	243
Andreas Monrad Pedersen: Schalburgkorpset: Historien om korpset og dets medlemmer 1943-45 (Frank Weber).....	244
Henning Sørensen: Albertslund i tusind år (Poul Sverrild)	245
Karen Juul Sørensen og Per Boje: Fra klondyke til moderne velfærds Kommune – Gladsaxes politiske historie 1900-2000 (Jens Johansen).....	246

Meddelelser

Bidragydere i dette hæfte.....	248
--------------------------------	-----